

№ 183—184.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТИ

ЛЯЙПЦІГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MALL. (Canada)

Досі з'явилися оді книжки:

- 1—6а. Лепкий Б., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.
8. Ляфонтен Ж., Байки (з 4 образками).
- 9—11. Карпенко-Карий, Суета, нове видання.
- 12—14б. Крушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
- 15—16. Руданський С., Снівомовки (зі вступ. Лепкого).
17. М. Вовчок, Девять братів і десята сестричка Газя.
- 18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. И., Чутлива совість.
- 22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть I.
- 24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть II.
- 26—27. Кміт Юрій, В затинку її па сонці оповідания.
- 28—29а. Збірник пародій пісень і дум.
- 30—33а. Чайківський Й., Всесв. історія I, стар. віки, з ілюстр.
34. Кіплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. Кіплінг Р., От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. Берізон Б., Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть III.
40. Езои, Байки.
- 41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
- 44—47. Раковський, Ів. др., Психольгія, І.
48. Андреев Л., Три оповідания.
- 49—50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумак (оповідания).
52. Берізон Б., Попад сили (драма).
- 53—56. Чайківський Й., Всесвітна історія II. (серед. віки).
- 57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть IV. (кінець).
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідания).
- 61—62. Ібзен Г., Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. Гоголь М., Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. Руданський С., Цар-солохей, поема-казка.
66. Молієр Ж. Б., Лікар-шуткар, жарт у 1 ді.
67. Котляревський Ів., Наташка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. Чайківський Й., Всесвітна історія III (пововічна).
- 73—74. Николишин Д., Розладдя (драма).
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. Геновефа, опов. (з образк.).
78. Куліш І., Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Кобилянська Ольга, Некультурна (новеля).
80. Кобилянська Ольга, Valse mélancolique.
- 81—84. Франс Ан., На білых скамах, повість.
- 85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
- 87—91. Барвінський О., Спомини з моого життя, І.
92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

ДВІ РУСЬКІ
НАРОДНОСТИ

ПЕРЕКЛАД

ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ

З ПЕРЕДНІМ СЛОВОМ

ДМИТРА ДОРОШЕНКА

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ.
головні склади:

Українська Накладня
с. з. о. н.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Топ. ім Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainska Knyzhalnia
i Nakladna
830 Main Str.
Winnipeg Man.(Canada)

В 1861. р. громада українських патріотів заснувала в Петербурзі місячний журнал «Основа». Цей журнал виходив протягом 1861. й 1862. р. під редакцією кирило-методіївського братчика Ваєнля Білозерського. Головними літературно-публіцистичними силами журналу були Куліш і Костомаров, окрасою ж відділу красного письменства було ім'я Шевченка, а за ним цілий ряд імен, таких, як Марко Вовчок, Стороженко, Руданський, Глібів, Мордовець, Кухаренко, Свидницький та інші видатні письменники того часу.

Новому журналові довелось обороюти українську справу на два боки: з одного — проти Поляків, котрі вазіхали на західно-українські землі, Галичину і Правобережжя, називаючи їх «польськими землями»; з другого — проти Москалів, що не хотіли Українців зовсім призначавати за окремий народ, уважаючи ввесь наш край за «русской». Отже проти них виступив у першій лінії Костомаров, що, як історик і вчений народного життя, міг науковими аргументами довести відрубність нашого народу в минулому й сучасному, — й від Поляків, і від Москалів. Так появилися статті Костомарова: «Правда полякамъ о Руси», «Правда москвичамъ о Руси», «Двѣ русскія народности» та інші, де він доводив історичну самостійність українського народу.

Найважніша й найцікавіща з цих статей, це — про «две русські народности». Костомаров дас в ній близьку, майстерну аналізу історич-

них умов, які витворили з близьких колись до себе племен східнослов'янської («руської») групи дві цілком окремих і відмінних народності; ці народності уявляють тепер із себе два цілком окремих національних типи, а ріжною вдачею, ріжною психологією, ріжним світоглядом і громадським ідеалом. Треба сказати, що давати характеристику якій окремій народності, увагальнювати риси, що зустрічаються в її представників, і переносити ці риси на цілу народність, як щось виключно її властиве і приналежне — річ доволі смілива й рианковна. Наука тепер ставиться до таких загальних характеристик дуже обережно. Вона вважає, що треба розріжняти серед кожного народу окремі соціальні верстви або кляси, котрі мають особливі, властиві собі риси, що швидче зближують їх із такими самими соціальними верствами чужої народності, ніж із іншими клясами своєї власної. Та в ті часи, як писав Костомаров свою розвідку — в 60. роки — мало звертали увагу на внутрішні соціальні ріжниці в межахожної народності, а дивились на «народ», як на щось соціальне й саме в собі замкнене. Знов же таки Костомаров та й інші сучасні йому історики вважали за український народ, за українську націю, — саму лише масу сільської людності, не звертаючи уваги на те, що вищі кляси української нації, хоча й виховані під упливом російської або польської державності й культури, також належать до українського народу й мають у собі виразні риси української національності.

вдачі (це, наприклад, виразно позначається в писаннях Українців російською або польською мовою).

Та проте, здебільшого, висновки й характеристики Костомарова дуже влучні й вірні. Костомаров дуже добре зіпав і українське й московське народне життя, їй те й друге досліджував віц, і як етнограф, і як історик; рідко хто з учених був так добре обзанайомлений із побутом, народньою поезією й релігійним життям обох народів. Належачи по батькові до московського, по матері до українського роду, Костомаров і ставився до обох народів майже однаково, з однаковою любов'ю, дарма що більшість своїх сил і своєї праці віддавав на службу українській справі.

Певна річ, що, пишучи цю свою розвідку про «дві руські народності» або, краще сказати, про два окремих народи — український і московський, Костомаров мусів оглядатись і на російську цензуру, і на ті погляди, що глибоко закорінилися, і серед російської, і серед української публіки. Це відбилося, між іншим, і на його термінології: ось, наприклад, уживання ним назви «южнорусский» у розумінні — «український». Ця штучна назва, котру Костомаров спробував був зацепити в літературі, як знаємо, не прийнялася зовсім. Отже й ми в нашому виданні замінюємо її словом «український», щоб не заводити зайвої плутанини.

Розвідка Костомарова зробила свого часу велике враження. Не дурно бо Драгоманов

називав її «аабукою українського націоналізму» для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла її досі, й багато де в чому думки Костомарова спровадилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів.

Вже незабаром потому, як з'явилася розвідка в «Основі», її перекладено на українську мову у львівському журналі «Слово», пізніше подав її в перекладі¹⁾ Ол. Барвінський у II. томі своєї «Руської Історичної Бібліотеки» (Тернопіль, 1886. р.), а ще пізніше цей самий переклад, виправлений і трохи перероблений, передруковано у збірнику українських писаннів Костомарова, в серії «Руська письменність», видаваний львівською «Просвітою», заходом Ю. Романчука.²⁾

Певна річ, що в теперішній час, коли знову в такій рівній формі встали між собою відносини української, російської й польської народностей, нашій громаді особливо цікаво буде пригадати, як дивився на ці відносини в історичному Іх розвитку її як з'ясовував їх великий український історик.

Д. Дорошенко.

¹⁾ Про сам переклад див. ст. 106—110.

²⁾ «Дві руські народності» (переклад з російського) — Руська письменність IV, Львів, 1906, ст. 412—471.

ДВІ РУСЬКІ НАРОДНОСТИ

(переклад присвячую Олександрові Барвінському).

Певна річ, що географічне положення було першою причиною тому, що витворилися між людьми різниці народностей узагалі. Що нижче на щаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріше географічні обставини підселяють придбати йому свій окреміший тип. Народи, що не мають твердих основ, легко переміняються, переселяються з одної країни у другу — бо в них всьоми вбогий запас виховання, придбаного на старих селищах. Перейшовши па пове місце й тут розвиваючись далі, такі народи переймають і легко засвоюють собі ті нові умови, які надає їм характер нової місцевости разом із усіма обставинами. Боротьба може бути, але буде вона тим млявіща, чим менш у народі того, на що можна опертися.

Інакше станеться з народом, котрий на перших своїх селищах придбав собі дещо такс, що задовольняло його, що вінуважав за корисне для себе або за свої святощі. Такий народ, переходячи й на нову батьків-

щицу, переносить туди свої старі основи, і вони стають їхому підпорою, коли доведеться, що обставини нового життя вимагають у п'ого самопереміни. Видима річ, що коли, наприклад, Англієць переселиться куди поблизу тропіків, то він довго там берегтиме свою цивілізацію, свої звичаї, свої розуміння, придбані вихованням на своєму північному острові. Навпаки, нехай би юрба американських Індіян переселилася в Росію, то тут, стикаючись із Росіянами, Індіяни перепяли б побут папуючої народності тубольців. Нехай же вони житимуть ізольованими, не зближатимуться до північної освіченності, то в недалеких поколіннях переміпяться відповідно до підсонація, ґрунту і місцевости, і з них виробиться цілком нова народність: па ній дрібними лишень рисами відбиватись буде те, що нагадувало їх колишній, тепер далікий, рідний край. За глибокої давнини, за часу молодості народів переходи з одної країни у другу створювали окремішні типи і виробляли народності.

Тільки ж не самі лишень переселення та географічні обставини взагалі переміняли народи і формували народності. На цю справу впливали разом із тим ще і історичні обставини. Переходячи з одного краю у другий, вони не лишались ізольованими, а знosiлися

або стикалися з інчими народами; від цього залежав їх розвій і виріб форм життя. Інші народи перемінялися й не переселяючись, а від упливу сусідів і захожих людей; нарешті, ті чи інші переміни громадського життя відбивалися на пародній істоті і клали, на будущину, особливі ознаки, не схожі на попередні. Таким чином, трохи-по-троху народ з часом переміняється, ставав уже не таким, яким був колись. Усе оце становить те, що можна назвати одним словом історичними обставинами. Тут вищий чи нижчий щабель цивілізації або прискорює або зупиняє переміну. Тут усе йде тим самим законом, як і тоді, коли переміну викликають географічні обставини. Трапиться народ більш освічений, то він упертіше стоятиме за свою старовину, міцніше держатиметься за свої звичаї й довший час берегтиме пам'ять своїх предків. От, наприклад, Рим хоч і завоює Грецію, та вона опановує його своею освіченістю, а Галія, підпавши під Рим, тратить свою мову й народність, бо завоювники її були більш освічені, аніж вона. Стріча з народом слабшим зміняє народність сильнішого, як стріча з сильнішим знесилює її.

Народність може вироблятися за різні часи людського розвитку, тільки що виріб спрavлятиметься лекше за дитинного часу; ніж

у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народності можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння її підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезній його вік із його неміччю. З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них пові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувавтесь наперед. Оце останнє ми помічаємо в тих народів, які стикаються з такими народами, в котрих сили більш, аніж у них; тоді вищі верстви таких народів переїмають собі ту чужу народність, яка над ними панує, а маса тримається своєї попередньої народності, бо ж пригнічений стан її не дає їй спромоги ні розвивати далі ті основи, які їй лишилися з попередніх часів, ні, слідом за вищими верствами, переїмати чужу народність.

Письменство є душа народного життя, є — самосвідомість народності. Без письменства народність займає лише пасивне становище; тим то в якого народу письменство багатішє й більш розвинене, то в нього й народність міцніша, й більша порука за те,

що віп завзятіще зберігатиме свою народність серед ворожих обставин історичного життя; таї сама суть народності виявляється виразніші і видніше.

Але що ж то за суть узагалі? Ми вище сказали, що явища назверхнього життя становлять суму відмін, якими одна народність одержується від другої: ті явища — це тільки назверхні ознаки, котрими виявляється те, що ховається на самому споді народної душі. Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське. Й духове життя, все, що виробляє вдачу її характер народу, все оце її — заховані впутрішні причини народної відрубності. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що палежить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народності.

Прикладім тепер оці загальні прикмети до нашого питання про ріжницю між великоруською (московською) й малоруською (українсько-русською, українською) народностями.

У глибокій давнині губиться початок і тих одмін, і поділ слав'янського племени на від-

рубні народи. За того часу, відколи у грецьких письменників з'явилися звістки про Слав'яни, Слав'яни були вже поділені на відрубні народи і стали відомі або як великі відділи, або як дрібні вітки, а деяких із них не тямлять, де її притулити. Прокопій¹⁾ поділяє Слав'яни па дві великі віти: Антів і Слав'яни. Йорнанд²⁾ ділить їх — на три: Славів, Антів і Венедів. Певно, що кожна з тих віток ділилася ще на дрібніщі. На це вказують звістки у Прокопія й Маврикія³⁾ про те, що Слав'яни раз-у-раз воювали поміж себе й жили групами в-розкид; а вже де поміж групами народів ходить ворогування, там неминуче через те саме вироблюються етнографічні окремішності й одміни. Константин Багрянородний⁴⁾

¹⁾ Прокопій із Цезареї (в Ізраїлі) — грецький історик із VI. в. після Хр., написав історію сучасної йому доби в 8 книгах. Він був таємним секретарем і правничим дорадчиком Белізара, відомого отамана військ цісаря Юстиніана, в його походах проти Персів, Маврів і Готів, отже був очевидцем подій, які описує у своїй історії.

²⁾ Йорнанд — готицька назва історика Jordanis-a — історик із VI. в. після Хр., написав, між іншим, твір: „*De origine actibusque Getarum*“ [про початок і історію Готів]; де він і згадує про Слав'яни.

³⁾ Маврикій — грецький ціsar [582—603], провадив війни з Аварами; йому приписують твір про воєнну штуку в 2 книгах, де є згадки про Слав'яни.

⁴⁾ Константин Багрянородний, грецький ціsar (912—952) і письменник, написав, між іншим, у 952. р., для

нараховує у Сляв'яні уже кілька дрібних віток. Наш початковий літописець¹⁾ визначає зокрема відділ руських [східних] Слав'ян розчлененим на кілька віток, і кожну з окремішніми відмінами, з окремішніми обичаями і звичаями. Певно, що між ними одні були більше споріднені між собою, другі менше, й, таким побітом, кілька етнографічних віток, більше схожих одна на другу загальними прикметами, стали складати одну народність. Отак і русько-слав'янські народності, всі разом, ісклали одну загальну, руську²⁾ народність, у порівнянні до інших слав'янських народностей на півдні. Але чи видно у глибокій давнині який прослідок існування української народності, чи поміж народами південно-західного обширу сучасної Росії був такий зв'язок назверха, щоб воїни виявляли одну етнографічну групу? Цього в літописі прямо не сказано; в цьому напрямку більш пощастило білоруській народності: вона, під давньою ім'яною Кривичів, показана в літописі виразно на тому обширі, що заселяла потім, де й досі сидить, розпавшись на дві частини, західну і

своєго сина Романа, твір про управу державою, де подав дуже цікаві згадки про сусідів Візантії на півдні й на сході.

¹⁾ себто, редактор початкової літописі, яку в нас присували Несторові

²⁾ себто, східно-слав'янську
Костомаров, Дві руські народності.

східну. В давнину згадують на півдні лишень про народи, не даючи їм загальної свідомо-однакової для всіх назви. Але ж чого не досказує літописець у своїому етнографічному нарисі, те доповняє нам історія та анальгія, які порівнюють стародавні етнографічні віти до тих, які існують за наш час. Навдиновижу велика подібність української мови до новгородського наріччя як-найвиразніше доводить, що українська народність існувала за часу глибокої давнини. Існувала вона як один із типів слав'янського світа й обіймала в собі ознаки дрібніших частин. Багато перейшло переворотів, котрі запомагали, щоб стерти, знищити цю подібність, але вона її досі є, її це примітити її не можна. Цього не можна пояснити ні випадком, ні тим, що по великоруських місцевих наріччях є багацько порозкиданих прикмет української мови. Певно, що коли одна яка ознака попадеться там чи инде, то з цього ще не слід виводити того, що в давнину той чи інший парод був рідніший тому чи другому; але коли на збігається сила тих ознак, що становлять у новгородському наріччі характер української мови, то тоді вже це можна мати сумніву, що давні Ільменські Слав'яни¹⁾ й Українці були рід-

---

¹⁾ себто, Новгородці

ніщі між собою, аніж Українці з іншими Слав'янами теперішньої Росії. В давину оця спорідненість була видпіща її виразніща. Вона пробивається і в новгородських літописах і по стародавніх письменних пам'ятках. Уже ж оця спорідненість виникла не інакше, як за часу глибокої давнини; бо в тих землях, поперерізуваних селищами й інших іще народостей, не водилося поміж народами таких живих зносин, щоб одна яка подібна етнографічна ознака могла перейти з одного народу на другий. Тим то певна річ, що початок і джерело оцеї спорідненості лежить у споконвічних доісторичних часах. Вона свідчить про те, що сила якихсь невідомих нам тепер обставин одірвала частину українського плем'я й ця частина подалась на північ; тут вона осіла з своєю мовою й основами свого громадського життя, виробленими ще на півдні, в первісному рідному краю. Оця ж схожість південної мови з північною, на мій погляд, безперечно доводить глибоку давнину мови й народності України. Видима річ, що нерозсудливо було б гадати, ніби то українська народність і в давину мала ті самі ознаки, що в пізніших часах. Історичні обставини не давали народові не зрушити з місця і триматися без переміни того самого становища, тої самої постаті. Говорячи про

українську народність у давнину, ми розуміємо її в тому вигляді, який був праобразом сучасного її вигляду й містив у собі головні риси, що становлять пезмінні ознаки, суть народнього типу, спільного для довших часів, здатного опертися її оборонити себе проти всіх ворожо-руйнівничих нападів. Ми не говоримо про ті відміни, які український тип то переймав із часом і перероблював їх на свій лад, відповідно до головних своїх основ, то переймав випадково па час і кидав як щось чуже, що не пристало його природі.

Повертаючись до руської історії, можна простежити, як те, що недосказав літописець у своєму етнографічному нарисі про Україну-Русь, само себе виявило в тих обставинах, які склали історичну долю українсько-русського народу. Первісний етнограф вичисляє: Полян, Деревлян, Улучів, Волинян, Хорватів, не даючи їм спільної назви, окрім від інших Слав'ян сучасної Росії; але сама історія дала їм незабаром таку назву. Ся назва — Русь. Наука ще й досі не вирішила остаточно: чи цю назву, нам усім спільну, занесла з балтійського побережжя частина чужоземців, що оселилися серед одної вітки українсько-русського племени, — чи, як гадають деякі вчені, засновуючись переважно на східних джерелах, це й раніш була місцева назва

Руської Землі? Але вже в XI. століттю назва Русь поширилася її на Волинь, і на сучасну Галичину, хоча, здається, ще не переходила ні до Кривичів, ні до Новгородців¹⁾ на північний схід. Уже осліплений Василько, сповідаючись із своїх намірів, признається, що мав на думці помститись над Ляхами за *Руську Землю*, її розуміє пе Київ, а той край, що опісля став зватися Червоною Руссю. В XII. ст. в ростовсько-суздальській землі під назвою Русь розуміли загалом південно-західну сторону сучасної Росії. В широкому розумінні назва Русь поширювалася на землі, що були звязані з Руссю, що зпочатку політично підлягали Русі або Київу, опісля ж, коли політична перевага Київа впала, ті землі все ж таки були в церковній залежності від руського митрополита її бачили в Русі столицю своєї спільної віри. Але у своєму властивому розумінні ця назва, відмінна від інших слав'янських народів, і була етнографічною назвою українського народа; дрібні вітки, що вичисляє літопис, або зникли, або відійшли на третій план, у сутінь, коли всі вони злучилися в одне, й коли виплили наверх самі лишень спільні всім їм ознаки. Назва Русь для теперішнього україн-

¹⁾ Новгородці звуться первісно в літописи Слов'яни.

ського народу перейшла й до чужинців, і всі почали називати Руссю не всю групу слав'янських племен на обширі сучасної Росії, а тільки південний захід Росії, населений народом, який тепер називають малоруським, південно-русським, українським. Ця назва так залишилася й на далі. Коли литовське плем'я, удруге вмішавшися в долю слав'янських народів усієї західної частини руського суходолу, з'єднало їх ув одне політичне тіло й надало нову спільну позву — Литва, то ця назва перейшла до білоруського краю й до білоруської народності, а українська залишилася при своїй старій назві — Русь.

У XV. столітті на обширі теперішньої Росії визначалося чотири віти східного слав'янства: Новгород, Московщина, Литва й Русь; у XVI. й XVII. ст., коли Новгород уже знищено, лишилися Московщина, Литва й Русь. На сході під назвою Русь розуміли належність до одної загальної слав'янської сім'ї, поділеної на дрібні віти, а на південнім заході Русь було ім'я одної віти з цієї сім'ї. Суздалець, Московець, Смолянець були Руські через ті ознаки, що служили органами їх з'єднання, через походження, віру, книжну мову і просвіту; а Киянин, Волиняк, Червонорусин — були Руські через місцевість, через особливі риси свого народного, громадського й родин-

ного побуту, через свої звичаї й обичаї. Кожен із них був Руський через те, через що східний Слав'янин був іс Руський, а Тверитяни, Суздалець, Московець. Злука країв була справою загальною, тим то давня назва, вживана в давнину для означення всієї федерації, стала пародією і для східної Русі, як тільки в загальних основах потопув розвиток частин: із назвою Русь лучилося для них з-давен-давна те, що було їм спільне, що їх рівняло, з'єднувало. Коли ж із ріжніх земель склалася Московська Держава, то ця держава легко присвоїла собі назву Русь, і народ її прийняв для себе знану йому давніше назву, і з загальних ознак переніс її на більш місцеві і спеціяльні ознаки. Назва «Руський» зробилася і для півночі і для сходу тим, чим за давнього часу була виключно для самого лишень південно-західного народу. Тоді цей народ лишився ніби-то без назви; його місцеве спеціяльне ім'я, вживане другим народом лише як загальне, зробилося для другого тим, чим колись було для першого. В українсько-руського народу ніби украдено його прізвище. Сталося навпаки тому, як було в давнину: колись північно-західна Русь уживала цю назву задля загальної ознаки, маючи для своїх частин свої власні назви; тепер же той народ, що вживав у давнину назву Русь як

свою власну, міг називатися руським лише н у загальному розумінні, а у своїму, спеціальному, мусів придбати собі нову назву. На заході, в Червоній Русі, сей самий народ зіткнувся з чужими народностями, з Поляками, Німцями, Уграми, й Йому природно було задержати свою стару назву у спеціальному значенню. Отак галицький Червонорусин і досі залишився з назвою Руського, Русина. В Його частинній народності найвиразніше відбивалися ознаки загальної руської народності, виявлялася приналежність Його руського світа взагалі; такі риси, як віра, книжна церковна мова, історія — нагадували Русинові про Його давній зв'язок із руським народом узагалі. Все це обороняло Його від західань чужинців, що грозили і грозять Йому знищеннем. Зате там, де ця сама народність зіткнулася з північно-або східно-руською, там назва «Руський» для них не мала ніякого глупду, бо Українцеві не доводилось оберігати ті загальні ознаки Його побуту, котрі не відріжняли, а злучували Його з тим народом, що переняв од нього собі назву — Руський. Тим то й мусів він, замісць назви Руський, прибрati собі таку нову назву, що визначувала б одміну Його від східної Руси, що показувала б ріжницю, а не схожість. Таких народніх назв з'являлося чимало, та, мовити

правду, не було жадної такої, щоб уповні задовольняла, може, її через те, що ще не впovні витворилася в народі свідомість своєї народності. В XVII. ст. були назви: *Україна*, *Малоросія*, *Гетьманщина*, — інші ці назви поневолі поробились архаїзмами, бо ні одна, ні друга, ні третя не обхоплювала сфери цілого народу, а визначала лише місцеві, тимчасові явища історичного життя. За нашого вже часу вигадано ще одну назву — *Южноруси*, але вона вживается тільки по книжках і, мабуть, навіки лишиться книжньою назвою; бо сама вже вимова її така довга, що не годиться для щоденної звичайної мови, яка не дуже то любить такі зложені назви: в таких назвах майже раз-у-раз видко відбитки вигадок і почести вченої штучності. Скажу до слова, що з усіх тих назв, які видумували для нашого народу, щоб одріжняти його від Великорусів, чи не більш за всі принялася назва «х о х о л». Очевидччики, що принялася вона не свою етимологією, а тільки через ту звичку, з якою вживають її Великоруси. Вимовляючи слово «хахол», Великорус розуміє під ним справжній народній тип. Перед Великорусом зі словом «хахол» устає чоловік, що говорить якоюсь певною мовою, має свої певні звичаї, свої обставини домашнього життя, своєрідну народну фізіономію.

Тільки ж було б чудно й гадати, щоб це глумливе прізвище народу могло прийнятися як справжня назва народу. Це було б усе-одно, як би, наприклад, прізвище «Джон-Буль»¹⁾ Англійці зробили справжньою позвою для свого народу! Але з усіх прізвищ і назв, які коли були, ця назва, здається, найбільше принялася в розумінні пародії її окремішності. Не самі лише Великоруси звуть Українців «хахлами»; трапляється, що николи й Українець сам скаже про себе «хохол», не вбачаючи в цьому слові нічого глумливого²⁾; але такі випадки трапляються, здебільшого, тільки у східній частині України. І те, що цієї назви не приймає цілий народ, і таксамо її глупливі походження не дозволяють шукати в під достойну назву для цілого народу.

*

Але ми звернули трохи вбік од своєї мети. Річ у тому, що назва Русь ізпоконвіку закрі-

¹⁾ Джон-Буль (John-Bull) — Іван-Бик — гумористична назва на означення національного вдачі Англійця — здорового, задавакуватого, шатонтуваного хлопа, готового що-хвилини боксуватися.

²⁾ Розуміється, що від того часу, як це написано, справи змінилися, і свідомий своєї національнії окремішності Українець одчуває і в цьому слові, і в слові «Малорос» образу. Однією назва для нашого пароду на цілому етнографічному просторі, назва, яку Костомаров міг ішше вважати «місцевою, тимчасовою» є — Україна.

пилася за південно-руським [українським] народом. Назва не виникає без факту. Не можна накинути народові ні з сього, ні з того яку будь назву. Це може залізти в голову хиба таким західно-європейським мудрим людям, як оті, котрі запевняли, що ніби то Катерина II., з найвищого наказу, подарувала московському народові павзу «Русской» і заборонила йому вживати його давньої назви — Москаль. Рацом із назвою розвивалася й самостійна історія життя українського народу. Відома річ, у яке приkre становище заводять нас наші давні літописці, коли тільки ми забажаємо розслідити долю народнього життя в давнину. Літописи частують нас по сам горло звістками про усобиці князів, про бу дівлю церков, незвичайно докладно розповідають про дні, навіть години смерти князів і єпископів; аби ж постукається до них у двері скарбниці народнього життя; то вони й німі, і глухі, і ключі від тих таємних дверей давно закинені в море забуття. Від давньої бувальщини лишилася ледви примітна тінь. Отже її поки-що досить на те, щоб бачити, як рано Південна Русь [Україна] почала рости іншим, своїм власним шляхом, і не так, як Північна [Московщина]. На півдні цілком інакше, ніж на півночі, розросталися, устатковувалися, переміняли свій вигляд одні й ті

самі загальні основи. Північ, а ще більш північний схід, до половини XII. віку нам мало відомі. Літописні оповідання того часу повертаються тільки коло південних країв; у новгородських літописах такі короткі й урівчасті місцеві звістки, що, здивавши їх, гадаєш собі: чи не оглав це загубленого літописного оповідання. Признаєшся по правді, так якось аж чудно слухати оті глибокодумні спостереження над розвоєм новгородських громадських основ у порівнянні з переворотами й рухами в удільній руській землі, спостереження, які проповідують деякі шановні дослідники, й які перейняли вчителі по школах — де можна судити хиба тільки про розвиток новгородських літописів, там вони ведуть реч про розвій новгородського життя!... Отже й навіть такого злиденного оглаву не лишилося про життя й долю північно-східної Русі, тої суздальсько-ростовсько-муромсько-рязанської країни, й тим більший жаль бере, коли добре тямиш, що тут саме й якраз того часу заклюнулося зерно великоруської народності, й якраз тоді й пустило воно з себе перші парости того, що пізніше зробилося рушієм сполуки всього руського світа й закладом майбутньої обнови й усього слав'янського... Таємничий родовід і дитячий вік великоруської народності повитий густою, не-

просвітною хмарою. Розігнати цю хмару в нас нема спроможності; через те доводиться або піддатися спокусі і вдатися в безкраї вигадки і здогади, або спочити на тій думці, як колись так робили, що така вже на те була воля божа, і що ті причини, котрі зробили великоруську народність тим, чим вона є, залежали від недовідомої волі! Така думка втихомирить усяке хвилювання розуму, але ж ні вона, ці самі вигадки та здогади не задовольняють наших потреб. Вигадки і здогади не зробляться самі про себе правою, коли їх не потверджать або очевидні факти, або певний льогічний зв'язок проявів. Ми не сумнимося проти волі божої, віримо, що всім, що діється у світі, кермую божа воля, її відомим, і невідомим; але ж коли, міркуючи про що, та в усьому, здатися на волю божу, то тоді нічогосінько не лишиться задля міркування. Річ історії — розсліджувати не причину всіх причин, недоступну для людського розуму, а причину частинних проявів. Єдине, що відоме нам про північний схід, це те, що там поміж Фінами мешкали Слав'яни і брали перевагу над Фінами; і що в тому краю загальні основи були такі самі, як і по інших землях руського світа. Але ми не відаємо ні подробиць життя, ні того, яким побитом ті Слав'яни прокладали загальні основи до сво-

Його життя. Тимчасом, на півдні ввесь український народ виразно на початку XI. віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у нього одні спільні спонуки, ті самі головні обставини ворочають ним; його частини тягнуть одна до другої. А от інші віти загального руського слав'янства, наприклад, Кривичі, виділюються своїми окремішніми частинами в загальному звязку. Новгород, хоч і виділився зі своєю землею на півночі, але ж він раз-у-раз тягне на південь до Київа; він Київу рідніший, аніж Полоцькові або Смоленськові. Невна річ, що це виходить із того, що він етнографічно більше звязаний із півднем.

Від половини XII. віку визначується характер Східної Русі або сузdalсько-ростовсько-муромсько-рязанської землі. Прояви її самостійного життя, як указує давній літопис, починаються від того часу, як 1157. р. Андрія Юрієвича¹⁾ вибрано за осібного князя над усею

¹⁾ Це той *Андрій Юрієвич* (1157—1174), званий Богоявським (див. пом. ст. 63), внук Володимира Мономаха, що, користуючи зі сварок поміж українськими князями, вмішався в ці сварки, наслав 1169. р. на Київ своє військо й по-варварськи його знищив та пограбував, а людей повивозив на північ.

ростовсько-суздальською землею. Тоді вже виразно виявився той окремішній дух, що панував у громадському ладі цього краю, ті розуміння про громадське життя, які там панували, — й ріжниця між цими розуміннями й тими, що кермували життям на Південній Русі і в Новгороді. Епоха ця незвичайно важна: вона дорогоцінна для того, хто розсліджує наше минуле, тут показується, хоч і невиразний, малюнок — малюнок на лад образків по наших старих рукописах — дитячого віку великоруського народу. Тут можна бачити перші парости тої вдачі, що опісля стали джерелом його сили й безсила. Тут піби читаєш про дитячі роки великого чоловіка, і в його дитячих рухах хочеш зібрати зерна подвигів його в будущині.

Чим за свого дитячого віку відріжняється великоруський народ од українського й інших народів руських земель? Прямуванням дати міцність і формальну суцільність своїй землі. Вся земля вибірає Андрія єдиним князем на всі міста. В Андрія було кілька братів і два небожі; їх проганяють, не забороняють лишитися тільки двом: одному, що нездужав і не здолав бути ніяким діячем, а другий не виявляв ніяких нахилів до влади. Не сам Андрій виганяв братів, виганяла їх уся земля. Літопис оповідає, що Андрія ставили ті ж,

що повиганяли молодих братів його. Однаке ж єдність, до котрої так виразно прямували погляди, не змогла зразу вкорінитися і обернутися в постійний звичайний лад; згодом земля мала знов кількох князів разом; але один із них був за великого князя, за верховода всеї землі. Разом із тим виринає, хоч у зародні, друге прямування: підгорнути інші руські землі під кормигоу своєї землі. Муромщина й Рязанщина зі своїми князями були вже під кормигою ростовсько-суздальського князя. Це не було особисте бажання князя, навпаки — князі виходили з такого роду, що його значіння звязувалося з єдністю цілої руської федерації, і вже у східних краях пабіралися отого місцевого прямування. На що вже скупий літопис, на звістки про народні рухи, а проте здибуєш там сліди того, що князі діяли відповідно до народньої волі, навіть у таких випадках, де визначається наче-б-то особисте владолюбство князів; доводиться чимало з того, що досі звертали на самовладдя князів, звернути на самовладні нахили тих, що оточували князів. Коли Всеvolod¹⁾ забажав випустити на волю князів-бранців, свого небожа та Гліба Рязанського,

¹⁾ Всеvolod Юріевич (1176—1212) — брат Андрія Бологубського; це той, що вмисне розсварив українських князів і тим спричинився до поновної руйни Київа (1208. р.).

то Володимириці не дали цього вчинити і присудили осліпити тих князів. А коли той самий Всеволод іде на Новгород і облягає Торжок, його тягне до згоди, він не хоче руйнувати волости, так же дружинники його вимагають цього: образу князя воїни вважають образою самих себе. «Ми не цілуватися з ними прийшли», кажуть Володимириці з насмішкою. Отаким побитом, ворогуванням з Новгородом і прямуванням підгорнути його під свою руку виходило не зо спонуки князя, а народа, її тим то Новгородці, попрограмавши Сузdal'ців зпід своїх мурів, незабаром єдналися з сузdal'ськими князями, її, навпаки, на самих Сузdal'цях, що сили було, мстилися, продаючи кожного Сузdal'ця по дві ногаті¹⁾. Зате ж не дивно, що сузdal'ська земля з таким озвірінням, із такою піхкою ставала проти Новгородців, як воїни ввійшли в Сузdal'щину переможцями під прапором Мстислава Вдатного²⁾. Кілька разів можна помітити, як у часах нападів князів східно-

¹⁾ Ногата (з естопськ. nahat = шуба) — одилиця старої кунової вартості, рівнялася $2\frac{1}{2}$ кунам [шкірам із куни]; в XIV. в. і. мала вже металеву вартість.

²⁾ Мстислав Мстиславович Удатний (+ 1228), новгородський князь, славний воїна й лицаря [правнук Володимира Моцомаха], вславився, між інчим, перемогою над Поляками й Мадярами, що хотіли були захопити галицько-володимирські землі; сам він покидав часто Новгород, щоб для себе здобути Галичину.

руської землі на Новгород прориваються народні гордоці цєї землі й доводять до забобонів у неї, що, мовляв, її народ переважає Новгородців і має право верховодити над ними. Елементи просвіти, виплекані на київському ґрунті під православними поглядами, перейшли на східну землю, та там інакше воини зростали й явилися в іншій формі. Замісць Київа на півдні, повстав новий Київ на півночі — Володимир; по всьому видко, що була думка зробити з Володимира другий! Київ, перенести старий Київ на нове місце. Тим то в Володимири збудували патрональну церкву св. Богородиці Золотоверхої, збудували її Золоті Ворота, позаводили її назви київських урочищ: печерське місто, річка Либедь. Та ба! — не стало силні відривати старий Київ од Дніпрових гір: занесені з півдня на чужий ґрунт іарости під північно-західним похмурум небом інакше виросли, не те дерево вийшло з них, і не ту садовину воно вродило.

*

Старослав'янські погляди на громадський лад визнавали джерелом народньої правди народну волю, присуд віча: не вважаючи на те, з кого складався народ, хто був на вічу, вважалося лише на обставини; відповідно до тих обставин на віче збиралося або більше

або менше учасників, і бувало, що народному вічу надавали вагу всенароднього зборища; траплялося й так, що вічем уважали натовп таких людей, котрим на час пощастило орудувати на громадській ниві. До того ж виникла й давно вже закорінилася в народному розумінню ідея, що князь є керманич, мировий суддя, заводить лад, обороняє від неспокою й зокільного і внутрішнього; неминуче сама зі себе повинна була виникнути суперечність князівської основи з пародньовічевою; але цю суперечність утихомирювало й лагодило визнання, що народня воля стоїть понад князівським правом. Потреба князя була неминуча; його вибирали, й коли він не задовольняв тих потреб народу, для котрих його було треба, або ж коли надуживав своєї влади, чи значіння, його проганяли. Оттака основа в XI., XII. і XIII. ст. виробляється скрізь: і в Київі, і в Новгороді, і в Полоцьку, і в Ростові, і в Галичі. Виявляється вона не скрізь однаково, а відповідно до ріжних місцевих обставин і тих умов, в які доля становила руські землі. Основа ця часом набіралася більш єдиновладного духа, а часом більш народньо-правного; декотрі землі вибирали собі князя раз-у-раз із одного роду, через що вибір скидався ніби на спадщинне право, й коли оце право не витворилося

цілком, то лише на тому, що не встигло приглушитися вýборне право, котре, своєю суттю, ослаблювало силу звичаю; по других землях, як от у Новгороді, при вýборі князя пароднá воля не звертала уваги на жадні звичаї спадщини, а вважала тільки на дíйсні тогочасні потреби краю.

Марна праця шукати б у Київі якого будь виробленого права й ладу в наслідді князів. Хоч і була незира під ідея старшинства, але поверх неї стояло право народнього вýбору. Ізяслава Ярославовича¹⁾ прогнали Кияни й вибрали собі полоцького князя, що сидів тоді випадково в київській тюрмі і вже ж жадним правом не сподіався такої шапоби. Опісля Ізяслав хоч і залиував знову в Київі, але запанувати йому допомогли чужинці. Це було ніби завоювання чужинцями Київа. Тим то пізніше польські історики дивилися на ці події так, мов би то приборкане Русь була в ленній залежності від Польщі. Мишув. якийсь час; ледви встиг київський князь вибитися сам і визволити Киян од своїх поміч-

¹⁾ Це було 1068. р., коли на Україну напали Половці і Кияни зажадали на вічу від кн. Ізяслава помочі, а він не хотів й дати. Зчинилося повстання, невдоволений парод розбив «поруб» (тюрму), де сидів полоцький князь Всеслав, унук Ізяслава, найстаршого сина Володимира Великого (про якого згадує «Слово о полку Ігореві» як про характерника) і покликали його на князя.

ників, як Кияни знов вигнали його. Князювати в Київі сів чернігівський князь¹⁾, а Ізяслав мусів знов утікати. Хоча літопис і не говорить просто, що Кияни його вигнали, але це видно само з себе: раз, що Кияни не могли шанувати такого князя, що приводив на них чужинців²⁾ і віддавав на кару тих людей, які здавалися або неприхильними до його або верховодами народу за часу вигнання князя; а по-друге, і Святослав не міг би осістися на київському престолі її володіти чотирі роки, коли б на те не було пародньої волі і згоди. Дальш уже кілька разів літопис нагадує, що князі сідали на князівство за вибором, і так-само з волі народу їх проганяли; що віче вважало за собою право судити князів, проганяти їх і карати другорядну владу, настановлену князями, а часом і самих князів. Коли вибрали Мономаха, то тоді народ судив людей, близьких до попереднього князя. Всеволод, бажаючи уступити своє князівство братові своїому Ігореві³⁾, не міг цього вчинити, ис-

¹⁾ брат Ізяслава — Святослав (+ 1076); це було 1073. р.

²⁾ Відомо, що Ізяслав утік був до Поляків (польський король Болеслав був його шуряком) і навів їх на Київ, а потім кріваво помстився на учасниках повстання.

³⁾ Всеволод Ольгович (син Олега-Гориславича, як називав того князя «Слово о полку Ігореві»), уміраючи (1146. р.), поручив Киянам на князя свого брата Ігоря, і Кияни зразу пристали; але на вічі на Подолі зава-

випрохавши на те згоди народнього віча; вічо ж потім і зсадило Ігоря, покликало до себе князювати Ізяслава Мстиславовича, а згодом Ігоря вбило. Ізяслав Давидович, Ростислав Мстиславович, Мстислав Ізяславович, Роман Ростиславович, Святослав Всеволодович¹⁾), — усіх їх, як на це вказують сліди в літописі, вибірано на князівства з волі Київ. Трохи-потроху значіння народу, як керманича народних справ, перейшло до воєвничої дружини, себто, ватаг, що збиралися з усяких юнаків. Дружини настановляли і зсаджували князів: князі були в них ніби їхня зброя й могли держатися на князівстві, як це звичайно водиться в воєвничих державах, тільки силою волі та вмілістю, а яку вони мали вагу у своєму роді, це вже не мало значіння.

Чужинцям туркського племені, як от Чорні Клобуки, Торки, Берендії, не було заборони втрутатись у громадські справи — нарівні з тубольцями, тим то ота маса, що орудувала

галися й рішили покликати переяславського князя Ізяслава (1146—1149), що прийшов із військом і побив Ігоря. Ігор попав у полон, і його, закованого, відіслано до монастирської тюрми в Переяславі, де його й спіткала смерть (1147. р.)

¹⁾ Все це пізніші київські князі з ріжних родів, що панували в ріжних часах, а то й по кілька разів: Ізяслав (1154, 1157, 1161); Ростислав [1154, 1159, 1161—1167], Роман (1171, 1175), Святослав [1176—1180, 1181—1194]

громадськими справами, була такою ріжно-манітною воїовитою мішаниною. Отак виглядала щодо свого побуту Київська земля. Козаччина зав'язувалась уже в XII. і XIII. ст. На Червоній Русі таксамо вибірали і зсаджували князів. Там князь так підлягав вічу, що навіть сім'єве життя його було під контролею Галичан. У Галичині пародній сила і значіння зосереджувались у руках *бояр*. Це були люди, котрих сила обставин вилучала з маси, і вони захоплювали орудування справами краю. Тут зав'язувався вже зарід того панства, що, за часу польського палування, захопило край і, поставивши себе проти маси народу, викликало, паостанку, її проти себе в особі козаків. Читаючи історію України-Руси XII. і XIII. ст., ми бачимо молодим іще той громадський лад, що за кілька віків показується в дорослому стані. Українсько-руська суспільність із-давніх-давен визначалася розвитком особистої самоволі, свободою, невиразністю форм; такою вона виявлялася й опісля. До цього прилучалися ще непостійність, недостача виразної мети, рвучість руху, прямування до виробу чогось нового й якесь руйнування недоробленого ще, все, що немицнуче випливало з переваги особистості над громадськістю. Україна-Русь — ніколи нетратила почуття своєї народної суцільності,

одиаче ж і не дбала про те, щоб розвивати його; навпаки, сам народ немов би простував до власного розпаду, а проте не міг розпастися. На Україні-Русі не видно й найменшого змагання підвертати під себе чужинців, або щоб тих чужоземців, що сиділи поміж українським народом, привподобити до тубольців; сварки й бійки пе без того що траплялись, але вони виникали або за ображену честь, або за часову здобичу, а не на те, щоб закріпити на довгі віки своє панування. В початках, як у Київі засіли варязькі князі з ріжноплемінною дружиною, ті Варяги пхнули Полян до діяльності, й вони зробилися наче-б-то завойовниками пародів: виринає ідея прилучувати землі,чується потреба осередку, до котрого б тягли землі, але ж і тоді не примітно жадного змагання прикріпити до себе ті землі міцно. Київ ніяк не годився на столицю централізованої держави; він і не замірявся на це; він навіть не міг удержати за собою верховодства над федерацією, бо не зумів зорганізувати її. В Українців не було вдачі насилувати, нівелювати, не було політики, не було холодного вирахування, не було твердости на шляху до визначеної собі мети.

Те ж саме бачимо й на далекій півночі, в Новгороді; похмуре небо мало перемінило там

головні основи південного характеру, а невдачність природи хоч і розвинула там більше промислового духа, але не виробила характеру вирахування й купецької політики. Купецька діяльність з'єдналася там із удачністю, невизначеністю мети й непевністю стежки до неї; таксамо, як воєвнича відвага українських ватаг. Новгород завжди був рідним братом півдня. Політики в нього не було; він не замірявся прикувати до себе своїх великих володінь і злити в одне ріжкиородні племена, що осідали на його володіннях; він не силкувався завести міцний зв'язок і покірливість частин і установити між верствами мешканців одповідні зносини; устрій його правління все був під упливом несподіваних спонук особистої свободи. Обставини наділяли його незвичайно важним купецьким значінням, але ж він не дбав, щоб ті обставини повернути на власну користь і купецькі вигоди спожити на добуток своєї політичної автономії; через те він у купецьких справах опинився цілком у руках чужинців. У Новгороді, як і на Україні, багато було завзяття, широкої відваги, політичного захоплення, так зате мало було політичної підприємчості, а ще менше витривалости. Часто він гаряче лаштувався стояти за свої права, за свою волю, та не вмів сполучити докуки спонук,

котрі, на око, паче-б-то вели до одної мети, а насправжки зараз розходилися вроztіч; тим то в політиці віп раз-у-раз поступався, й добутками свого купецтва, і своїх земель, од-куплявся від зазіхань московських князів навіть і тоді, коли, здавалося, спромігся б був справитися з ними; він пе забезпечував свого побуту міцним ладом, хоча дорожив ним; хоч і не стояв, немов вода в сажальці, але й наперед не рушав, а вертівся па одному місці. Він мав перед очима мету, але пе досить добре визначену, й не знайшов стежки, щоб іти до неї павпростець. Він був свідомий своєї єдності з Руською Землею, та пе міг зробитися зарядом її загальної єдності; він бажав, рівночасно, в тій єдності вдержати свою відрубність, і не вдержал її. Новгород — як і Україна — тримався федеративного устрою навіть і тоді, коли супротивний вихор повалив недокінчену будівлю його.

Таксамо її Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, її Україна, зорганізувавши козацький устрій, — форму, що зародилася ще в далеку давнину, — шукала тої федерації у спілці з Московщиною¹⁾, де вже давно зникли ці федеративні основи.

¹⁾ Костомаров має на думці Переяславську умову 1654. р.

Вище я завважив мимохідь, що козацтво розпочалося в XII.—XIII. ст. На жаль, історія південної, Київської Руси немов провалюється після татарської руїни. Мало відоме нам народне життя в XIV. і XV. ст.; однакож елементи, з яких складалися основи того, що в XVI. ст. зросло виразно в формі козаччини, не зникали, а розросталися. Литовське панування збило докупи роз'єднані частини, склали з них щось ціле, одне. Але незабаром життя пішло, як давніше. Князьки, не з Рурикового вже, а з Гедиминового роду, незабаром зрушилися, як і колишні, й почали, як і колишні, гратися своєю долею. Не маємо джерел, щоб запевнено сказати, чи велика була участь народу в життю за князів нового роду; безперечно, що в суті все пішло, як і перше було: ті ж дружини, ті ж воєвничі ватаги помагали князям, настановляли їх, озброювали одиних проти других. Злука з Польщею стягла живучі елементи України й дала їм інший напрям; з бездомних керманичів, із вёрховодів ватаг вони за Польщі поробилися земельними власниками; з'являється змагання особисті спонуки заступити правом; польська національність, із куди більш розвинутою культурою, ніж руська, взяла над останньою верх, захопила в себе її вищі кляси, відірвала їх од їхньої справжньої національності, розірвала

їх звязок із рештою народа й дала їм як-найдогідніші умови для того, щоб затягти в ярмо той народ. Досі народ перебував у зачолоті загального самовільства: або його тримали в неволі сильні, або він скидав одних сильних на те, щоб натомісъ посадовити дружих. Тепер же він підлягає й попадає в неволю легально, себто, визнаючи до деякої міри оту неволю за справедливу й законну.

Отоді то сяйвом метеору виходять у формі козацтва ті староруські основи, що потроху розвинулися ще в XIII. ст. й довго ховалися в народі. Та тільки саме козацтво, як відродження старовини, поневолі носить уже в собі зарід розпаду. Козацтво носиться з тими ідеями, якими нічим було живитися в сучасній течії історичної долі. Козаччина XVI. й XVII. ст. й удільщина XII. і XIII. ст. скидаються одна на другу більш, аніж можна собі гадати. Правда, що прикмети назверхньої несхожості не дуже виразні, як прирівняти їх до прикмет назверхньої схожості, за те внутрішня схожість має велику силу. Козацтво, як і давні київські дружини, складалося з людей усякого типу, в ньому була перемішка турецького елементу, в ньому панувє особисте самовільство. І козацтво так само простує до постановленої мети тим шляхом, на якому само себе знесилює й нівечить. І в

козаччині та ж невизначеність і непостійність, там таксамо настаповляють і зсаджують проводирів, і там такі ж самі бійки за них. Певна річ, що важною може здатися ця обставина, що в давницу зверталося увагу на походження, рід провідників, бо походження служило правом, а серед козаччини, навпаки, вибірали з поміж рівних¹⁾). Але швидко козаччина почала доходити до давнього удільного ладу й напевно дійшла б була до нього, якби не стали були на перешкоді випадкові обставини, які часто змінюють хід життя, не вважаючи па якісь там історичні закони. Коли Хмельницький устиг заслужити славу й повагу серед козацтва, воно робить своїм провідником його сина, дарма що той син не мав одповідних до того прикмет. Вибір гетьмана довго повертається коло осіб, споріднених із Хмельницьким, і тільки те, що перевівся рід Богданів, перешкодило тому, щоб наново воскрес родовий княжий лад, хоча б і в іншій формі.

---

¹⁾ Це було не зовсім так: ми знаємо, що й козаки звертали немалу увагу на походження й рід своїх провідників, головно, гетьманів. Петра Дорошенка, наприклад, цінили за те, що він «з діда-прадіда козак», з Многогрішного глузували за те, що він «мужичий син», а з Самойловича за те, що «попович». Але рішали все, розуміється, особисті заслуги, енергія і спритність кандидата. *Д. Дор.-ко.*

На сході було навпаки: тут особисту волю доти звужували, доки її не знищили. Колись і тут були і прокидувались основи вічевого ладу. Принятим звичаєм заводити владу — був вибір князя; але тут розуміння громадського ладу заручилися трівкістю, їм на підпомогу стали православні ідеї. В сьому напрямі ріжниця племен визначилася як не можна виразніше. Православіє в нас було одне; занесли його до нас такі самі люди; з того ж самого джерела; духовенство складало одну корпорацію, незалежну від місцевих особливостей політичного ладу: церква вирівнювала ріжниці, і коли що повинно було однаково пригътися по всьому руському світу, то вже ж саме те, що виходило з церковної сфери. Отже не так воно сталося насправжки. Православіє принесло до нас ідею монархізму, освячення влади небом, воно оточило розуміння влади промінням верховного орудування світом із неба; православіє навчило, що над течією нашого земного життя стоїть воля божа, і що вона править нашими вчинками, показує нам будучину по смерти; православіє зродило думку, що все, що діється довкола нас, — діється або з ласки або з гніву божого; православіє примусило, починаючи яке діло, звертатися до Бога і складати успіх на божу ласку. Таким робом, не тільки в по-

діях незвичайних, недовідомих, а навіть у щодених громадських справах можна було раз-у-раз убачати чудо. Все це розповсюджене скрізь, скрізь воно, здебільшого, приялося і приладилося до історичної течії; але ж ніде воно так не перемогло супротивних старих поглядів, ніде так прикладно не визначилось у практичному життю, як на Східній Русі.

Загальність православія давала, однаке, хоча трохи волі й місцевим інтересам. Православіє допускало місцеві святощі, котрі хоч і були загальні, але опікувались особливо якоюсь одпою місцевістю. Отак і позаводилися по всіх руських землях патрональні храми: в Київі — Десятинна Богородиця і св. Софія; в Новгороді й Полоцьку — св. Софія; в Чернігові і в Твері — св. Спас і т. інші. Скрізь вірили, що благословення з такого головного храма йде на цілий край. Андрій збудував у Володимири золотоверху церкву Богородиці й постановив у ній чудовний образ, викрадений ним із Вишгороду¹⁾. Ніде святощі патронального храму не визначалися таким родючим, чудотворним значінням, як у Володимири. Літопис Суздал-

¹⁾ старе місто пад Дніпром, на північний захід од Київа, вже в X. і XI. в. було важливим торговельним центром

щини не то що всяку перемогу, всякий успіх, а то мало не кожну, хоч трохи примітну подію в краю вважає за чудо тої св. Богородиці («створи чудо святая Богородица владимирская»).

Ідею вищого орудування подіями доведено до того, що успіх сам себе освячує: пішла яка справа на руку — значить, Бог її поблагословив, значить — вона діло добре. Старі міста ростовсько-суздальської землі заспорилися з Володимиром, Володимир переспорив, узяв перевагу, значить: це чудо св. Богородиці. Варто звернути увагу на те місце в літописі, де він признає, що Ростовці й Сузdal'ці, як старші, стояли таки за своє право (*хотяще свою правду поставити*), і, зрівнюючи справу цих міст із обичаями всіх руських земель, додає, що вони, противлячися Володимирові, не хотіли правди божої (*не хотяху створити правды Божия*) і противились Богородиці. Ростов і Сузdal' хотіли, щоб князі були з вибору народу, а Володимир, наперекір їм, постановив Михайла, і літопис повідає, що «*сего же Михаила избра святая Богородица*». Виходить такс, що місто Володимир вимагав для себе верховодства у краї за те лишень, що в мурах його перебували святощі, що творили чуда й давали успіх. «Володимирців прославив Бог на всю землю й

помагає їм за їх правду», кажеться в літописі, і далі повідається, чим Володимириці добули собі такого талану: «*его же бо человекъ проситъ отъ Бога всѣиъ сердце иъ, то Богъ его не лишишъ*». Отак то, замісць громадського права, замісць звичаю, освяченого часом, заводиться право підприємства молитвою і божа воля на успіх Його. Може хто погадати собі, що це крайній містицизм і відхил од практичної діяльності, та де там: у самій річі це найбільша практичність, тут показується стежка, якою можна позбутися всякого остраху перед тим, що захитує волю, тут для волі як-найбільший простір; тут і надія на власну силу; тут і вмілість користуватися з обставин. Наперекір старосвітським звичаям, старосвітському ладові землі, Володимир стає головним містом через те, що Богородиця сприяє йому, а сприяння Богородиці видко з того, що Володимир має успіх. Володимир користується з обставин, коли його супротивників піддержує боярщина, вибрана вищими верствами; він підносить прапор маси, заступається за слабих проти сильних; вибрані ним князі боронять справедливости на користь слабих. Про Всеволода Юрієвича в літописі сказано: «Судя судъ истиненъ и нелице мѣренъ, не обинаяся лице сильныхъ своихъ бояръ, обидающихъ меншихъ и работящихъ

сироты и насилье творящихъ.»¹⁾ Разом із тим вýборне право, вічеві основи прибирають щирочений розмір, і тим самі себе підкопують і півечать. Володимириці на вічу перед Золотими Ворітми вибирають на князівство не самого Всеволода Юрієвича, але й дітей його. Видко з сього, що віче вважало за річ можливу поширяти свої присуди не тільки на живих людей, але й на нащадків його, заводити міцний лад на довгі віки, коли не на все, доти, доки хтось із доброю головою не спроможеться знайти інший поворот на новий шлях і не поведе до своєї нової мети, не доб'ється успіху й не піднесе його в апoteозу, освячуючи його божим благословенням.

Настанку, зріст нового міста Володимира має ще і своє окремішне значіння й одбивається характером великоросійським. Відомо, як учені надавали вагу новим містам за те лише, що вони нові. На нашу думку, новина міст сама про себе нічого ще не значить. Зріст пових міст не міг породити нових поглядів, виробити нового ладу, більшого за той, що міг би статися і в старих. Осадниками нових міст були мешканці з старих,

¹⁾ що він творив суд правдивий і не облудний, що не щадив сильних своїх бояр, які кривдили слабших і брали в неволю сироти та робили насильства

а вони мимоволі переносили на нові селища ті розуміння, ті погляди, яких трималися в давніх селищах. Особливо в Росії так повинно було бути; в Росії нові міста не поривали звязку зі старими. Коли нове місто хоче стати незалежним, визволитися зпід влади старого — вово через те саме силкуються стати тим, чим було старе, а не більш за те. Щоб у новому місті заклюнувсь і виховався новий лад, треба, щоб перших осадників його витисли зі старих селищ якібудь такі рухи, котрих не терпіла маса старого міста, — або щоб на нових селищах переселенці ніде пі в чому не стикалися з старим ладом і перебували в таких обставинах, що сприяли розвиткові нового ладу. Хоч би як далеко від своїх старих селищ зйшли переселенці, то вони задержують свій старий побут, свої старі споконвічні погляди, скільки снаги стане, наскільки не знищують їх нові умови. Покидають вони свою старовину тоді лишень, коли до того приневолить їх неминучість, коли вони ніяк не зможуть погодити її з новим селищем, тай тоді ще вони покидають її не зразу, а повагом, силкуючись раз-у-раз залишити в себе хоч дещо з старовини. Українці, рушаючи з своєю кольонізацією на схід, перейшли вже на той бік Волги, однаке ж і там вони зістаються такими ж Україн-

цями, як і в Київщині; а хоча дещо і при-
дбали собі нового в мові, в поглядах, у ви-
гляді, то це те, чого падали їм нові обста-
вини, серед яких доля судила їм жити на
нових селищах, а не того тільки, що вони
переселенці. Те ж мусимо сказати і про Ве-
ликорусів, переселенців на Сибір: вони й там
Великоруси; певно, що відміни якісь мають,
але тільки ті, що вийшли з неминучих при-
чин, які примусили їх перемінити трохи жит-
тя та використовувати для себе підсоння,
ґрунт, продукти землі й сусідства.

Нові міста в давній Росії повставали не-
далеко від старих, за яких там десять вер-
стов, як от Володимир од Суздаля або від
Ростова; певна річ, що тут не могло бути
значних, навіть географічних, умов для
розвитку чогобудь цілком нового. Та на-
віть нехай би нове місто лежало й за кіль-
ка сотень верстов од старого, то головні
географічні умови робили їх схожими поміж
собою. Нам здається, що не дурно вчені шу-
кають нового елементу, але його треба шу-
кати не в нових містах, а в нових людях.
Уся річ у тому, що на північному сході Ро-
сії формувалася нова слав'яно-руська народ-
ність, із своєрідною вдачею, з одмінними умо-
вами й ознаками життя. Початок цієї народ-
ності губиться в далекій давнині, від якої

до нас не дійшло жадних звісток; у XII. столітті вона вже нагадує про своє існування деякими виразними рисами. Ми не маємо змоги простежити, як ці риси складалися й вироблялися аж до того часу, коли вони вилилися в той тип, що його ми знаємо з пізніших часів. Знаємо тільки, що в цих сторопах жили фінсько-туркські племена; в їхні землі вдерлися Слав'яни й оселилися там. Цими новими осадниками були, здебільшого, Кривичі, через те, що великоруське патріччя має розміри більше спільніх рис із білоруським. Далі, нам із історичних джерел відомо, що туди ж переселялися й люде з України. Ми не знаємо, яке відношення, який вплив на сформування цієї народності мали В'ятичі; щодо цього племені нема змоги робити які-небудь висновки із інчих рис, але нічого казати, що пізніше великоруська територія, дійшовши до меж цього племени, забрала його у свої межі; елементи, що характеризували народність В'ятичів, увійшли в склад великоруської народності.

Слав'яни, що прибували сюди з ріжних сторін, мусіли скласти з себе мішанину вже через те, що приходили вони з ріжних віток руського народу; ця мішаниця неодмінно мусіла дістати свої своєрідні прикмети. Але в яких відносинах стояли ці зайшлі руські люди та

їхні нащадки до тубольців із чужих племен? Оце найважніше питання, що на його відповісти ми не маємо змоги, якщо не хочемо блукати у сфері всяких здогадів та міркувань. Звісно, що Поляки, а за ними й західно-европейські вчені, склали теорію, що, мовляв, великоруський народ уявляє з себе таку мішанину, що його треба вважати приналежним до туранської раси, а не до слав'янської. Але ці люди, що висловили цю теорію, зовсім не були підготовлені до розсліду такої важкої справи; отже її теорія їхня не має жадної наукової ваги. Треба тільки пожалкувати, що це питання, одне з найважніших у руській історії, не було як-слід обмірковане й досліджено науковим способом. Воно може бути до певної міри з'ясоване тільки за допомогою фільольогічних і етнографічних відомостей, що відносяться й до чужих племен, і до руських. Тепер ми можемо сказати одне: ми не знаємо, як одбувалася боротьба захожих Слав'ян із тубільцями; не знаємо, до якої міри народність перших підбивала, вбирала в себе народність других; але ми певні, що відносини Слав'ян до чужоземців неодмінно мусіли сприяти сформуванню зовсім окремого народного типу, хоча б у йому і взяв перевагу слав'янський елемент над чужородним; так воно і сталося. Так само й особ-

ливі етнографічні та кліматичні умови мали цьому сприяти.

В XII. ст. Володимир робиться зерном історичного життя майбутньої Великоросії, де хоч і в слабій формі, але вже виявлялися прикмети єдиновладної держави. Ті основи, з яких виросла потім суцільність Росії, стали зародом, одмінною рисою Володимира, його сили й міцності. Ми добачаємо тут прямування до міцної злуки частин, до установлення твердої влади, до підбиття, якщо не до прилучення, інших руських земель; прямування поширити свою територію коштом чужоземців і закріпитися на ній, закладаючи нові міста; бачимо народну пиху під прапором релігії, бачимо успіх, що усвячується божим благоволенням; тут спіраються на масу, а не на дружину, як це було в боротьбі Володимира з Ростовом, тут покірні обраній владі, — усе це виявляється в формі молодої галузі, що розрослася в величезне дерево під упливом пізніших обставин, що особливим способом допомогли його зростові. Татарське завоювання додало нової стихії до політичного складу Руси. При всіх особливих прикметах життя північно-східної Руси, ми ще не бачимо там у дотатарські часи зароднів монархізму: вплив старих вічевих основ свободи панував там не менше, ніж по інших сторонах русько-сла-

в'янського світа. Але ми вже добачаємо такі риси народньої вдачі, що вказують на нахил до розвитку того політичного ладу, який запанував тут після татарського завоювання.

Монголи не насилували систематично і свідомо народньої самоуправи: їх політична освіта не дороєла до прямування злучати маси й централізувати позабірані краї. В Монголів перемога визначалася тільки загальною ругою та збором данини. І того і другого знала на собі Росія¹⁾). На збірча данини треба було на цілу Русь одного вірного чоловіка, одного підручника; такого підручника заразі виплекала руська історія — ним був великий князь, голова над князями, значить, і голова над володінням землями. І от голова князів зробився підручником у нового пана. Право старшинства й родоводу, право виборне, мусіли однаково підлягати новому праву — волі державця всіх земель, державця законного; бо завоювання є фактичний закон, котрого не обмірковують. Не було нічого природнішого, як з'явитися такому хановому підручникові на тій землі, де лежало насіння готове; треба було тільки поливати те насіння, щоб воно зійшло й достигло.

---

¹⁾ Костомаров має тут на увазі Московщину. Д. Дор.-ко.

Прапор успіху під захистом божого благословення піднесено й на другій новоселиці — в Москві, піднесено його так самісінько й тим самим шляхом, як і в Володимири. Знов нове місто перемогло старе, й тут так само, як у Володимири, запомагає церква. Над Москвою спочиває боже благословення: в Москву перебірається митрополит Петро¹⁾; святий муж власними руками викопує собі могилу, й та могила повинна була зробитися місцевими історичними святощами. І в Москві будують церкви Богородиці. Замісьь права, освяченого давнишою, замісьь права народнього, зневажованого тепер самовільством завойовника, виринає наверх і панує ідея божого благословення на успіх. Тут по місце вирішати питання, чому Москва взяла верх над Володимиром; це спеціальне питання великоруської історії, а в нас мова йде виключно про протилежність загальних основ кожної народності. Однак треба помітити, що Москву так само, як стародавній Рим, населили ріжні волоцюги, й довго вона зростала з того, що до неї напливали нові приблуди з усіх усюд руських земель. Особливо це можна сказати про вищі верстви — про бояр і вельми

¹⁾ Первісно галицький митрополит, потім митрополит «усіє Русі» [1309. р.], перенісся в Московщину, й від 20. р. XIV. ст. пробував постійно в Москві.

численних тоді дружинників. Великий князь наділяв їх землями в Московщині, а через те та ж сама мішаница оселювалася не тільки в Москві, але й по околицях, котрі безпосередно тягли до Москви. Захожі люди приносили із старих своїх селищ ріжні давні погляди, ті погляди стикалися поміж себе, й, натурально, мусіло зродитися з них щось нове, своєрідне, не схоже спеціально з тим, із чого воно вийшло. Новгородці, Суздал'ці, Полочани, Кияни, Волиняки прибували в Москву, кожен із своїми власними поглядами й переказами свого краю, та розповідали їх один другому. Але ж усе те, що вони розповідали, переставало вже бути тим, чим було в кожного з них, і перероблювалося в таке, яким не було ні в кого з них. Така мішаниця мешканців усе швидче визначає нахил поширити свій край, зростати на чужий кошт, проковтнути сусідів: її тягне до хитрої політики, до захоплення. Кинувши зерно на свою невелику ниву, така мішаниця дає йому зрости на ширшому полі, на полі тої роботи, що виринає опісля від поширення території. Отак Рим — зпочатку був збіговищем волоцюг із усіх усюд ріжностихійної Італії, а далі випестив із себе самостійне політичне тіло: хоч воно склалося з численних частин, але в суті не скидалося ні на одну з них.

Характером панування цього тіла було більшати й більшати, забірати чуже, проковтувати в себе ріжнородне йі поневолювати, де можна, силою зброї, а де можна, силою хитрощів. Рим силоміць ізробився головою Італії, а потім усю Італію зробив Римом.

Москва зо своїми відносинами супроти Росії вельми скидається на Рим у Його відносинах супроти Італії. Дивовижно схожі ті стежки, якими прямували Рим — до злуки в одне всіх земель Італії, а Москва — земель Росії. Тою стежкою було в них переселuvання міст, а часом цілих околиць, і поселuvання на підбитих землях військових людей, що повинні були бути засобом до асиміляції краєвих народностей і до сполучки частин ув одне. Таку політику Москва як-найвиразніше виявила за Івана III. Її за сина Його Василя¹⁾, коли з Новгороду і Його околиць, із Рязані, з Пскова і з Вятки живосилом виводили тубольців і розселювали їх по ріжних інчих руських землях, а натомісъ перепроваджували «служи-

¹⁾ *Іван III. Василевич* [1462—1505] підбив і злучив із Московчиною, між іншим, Новгород (1478) і звільнинився зпід панування Татар [1480]; він перший назвав себе царем (государем, див. стор. 97) Великої Руси і на зразок візантійських ціsarів приняв за герб свого domu двоголового орла; *Василь IV. Іванович* [1505—1534] — здобув Смоленськ (це перший цар, що почав жити у Кремлі, збудованім італійськими архітектами і інженерами).

лыхъ людей»¹⁾ і надавали їм землі, що лишилися після тих, що їх вивласнено. Москва виникла з мішанини русько-слав'янських патрідностей і зростала з сеї мішанини. Мабуть, і Володимир витворила чи не така ж сама мішаниця, але про Володимир ми не маємо певних джерел, а подаємо лише цю річ як здогад; про Москву ж говоримо з певним правом історичної правди.

Прямування Москви й Володимира були однакові; чи Москва взяла верх, чи інше яке місто, це все-одно, бо все склалося почасти на одних і тих самих основах. Як колись Володимир намагався підбити Рязанщину й Муромщину й верховодити над іншими руськими землями, так тепер Москва, тим самим робом, хоч серед цілком інших умов, підгортає під свою руку землі і князівства, та не тільки підгортає їх, але і проковтує. Володимир не мав снаги досягнути того, чого досягла Москва: вічеві й федеративні основи були тоді ще живі; тепер зросли, відповідно до народного духа й під упливом завойовування, ті супротивні основи, що нівечили основи віча й федерації; перші задушив остріх піднесененої влади; останні ослабли слідом за першими. Князі все менш і менше стали залежати від

---

¹⁾ урядовців, службовців

вибору, через що не переходили з одного місця у друге, а закріплялися на одному місці й почали дивитися на себе не як на виборних керманичів, а як на володарів. Почали вони, так мовити, прикріплюватися до землі й тим запомагали прикріплювати до землі народ. Москва, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній. Отак склалася московська монархія, отак із неї виросло згодом російське державне тіло. Громадською стихією Москви є загальність («общинность»), знищення особистості, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистості раз-у-раз виявляв свою живучість.

З церквою в Великоросії сталося якраз навпаки тому, що було на Україні. На Україні церква мала велику моральну вагу й силу, але вона не доводила своєї сили до того, щоб на-віру, без доказів освячувати успіх справи; на сході церква неминуче повинна була в особі своїх верховних достойників зробитися органом верховного остаточного суду: вже ж на те, щоб яка справа добула собі характер божої ласки, треба було, щоб це признав хтось такий, що орудував правом такого визнання. Тим то на сході церковна влада

стояла пезмірно вище понад народньою ма-
сою, мала куди більшу змогу виявляти свою
самовладну силу, ніж на Україні.

Вже у XII. ст., власне ще за дитинства Великоросії, бачимо там, ішо єпископ Федор, добиваючись визнання самостійності своєї єпархії, допускався ріжких іслюдських учин-
ків і насильства. «Много бо пострадаша че-
ловѣци отъ него въ держаныи его, и сель-
изнебывши и оружья и конь; друзіи же и ра-
ботъ добыша, заточенья же и грабленья не
такмо простцемъ, по и мищомъ, ігуменомъ
и ер҃бемъ; безжалостивъ сый мучитель, дру-
гимъ человѣкомъ головы порѣзывалъ и бо-
роды, инымъ же очи выжигая и язык урѣ-
зая, а иная распиная на стѣнѣ и мучи не-
мыlostивиѣ, хотя исхитити отъ всѣхъ имѣнъ;
имѣнъ бо бѣ несыть, аки адъ»¹⁾). Шкода, що
не відаємо, якою стежкою й серед яких обста-
вин єпископ дійшов до того, що міг коти
отакі хижакства; але певне, що він спірався

---

¹⁾ По нашему це буде ось як: «Багато людей постраж-
дало від нього в тюрмах, і позбулося свого добра, иишим
довелося працювати як і невольникам, зазнати заслання
і грабування, й не тільки світським людям, але й чен-
цям, ігumenам і священикам; безсердечний цей мучитель
одним голови відтилав, иишим обстригав бороди; иишим
очі випалював. язык вирізуваив, а ииших розпинаив на
стіні й мучив без милосердя, бажаючи награбувати має-
ності; бо на маєності був неситий паче пекло». О. К.

на світську владу Андрія Боголюбського, котрому для освячення його задумів треба було мати у своїй землі самостійного головного церковного керманича. Тим то Андрій вельми заходився, щоб патріарх висвятив йому єпископа, відрубного від київської митрополії: Світська влада спіралася на духовну, духовна — на світську. Нові основи тоді були ще молоді, не кріпкі, й не могли ще де в чому не поступитися перед старими; а старі ще не втратили своєї живучості, тим то єпископові Федорові за його пиху довелося відобрati відплату в Київі, таксамо, як кілька літ згодом у Боголюбові відобразив одплату той князь Андрій, що видав Федора, головою¹⁾. Андрій і Федор уважали Ростов за щось нижче від Володимира, бо Андрій робить незалежним єпископа від Ростова. Патріарх, однаке, на це не згодився, але висвятив Фе-

¹⁾ Федор, одержавши від патріарха висвячення на єпископа, не хотів їхати в Київ по благословення від митрополита, через те володимирське духовенство не хотіло коритися йому, — за те ж він позамикав церкви й заборонив богослужіння. Андрій мусів вирядити єпископа в Київ по благословення. В Київі митрополит звелів, за византійським звичаєм, відняти Федорові праву руку, виколоти очі й вирізати язик. — Князя Андрія 1176. р. за його лютість убили в селі Боголюбові його підручники — Ясин (мабуть, Кабардинець), Амбал і Жид Мойзіч. Тіло князя лежало два дні і дві почі, ніхто з духовенства не хотів ховати його. *O. Кониський.*

дора єпископом у Ростов, хоч не заборонив йому жити в Володимири. Мабуть, оті злочини Федора викликала опозиція, що зустрів він у Ростові проти своїх замірів верховодити церковними справами в Володимири так, як він верховодив світськими в Ростові. Здається, Федор, виконуючи зпершу Андрієву волю, потім занадто вже силкувався показати йому, яку то велику вагу єпископова влада має і для самого князя. Андрій видав його на погибель. Духовна влада, освячує, що правда, світську владу князя, однаке ж остання не дає, щоб її підгорнула під свою руку духовна; й як тільки духовна влада виходить на боротьбу проти неї, світська придавлює її. Так воно велося її опісля протягом усієї історії Великоросії. Духовенство допомагало князям прямувати до самовладства; князі шанували духовенство йельми його підпірали; але кожний раз, коли тільки духовна влада не йшла поруч із самовладною світською, остання зараз же давала їй почуття, що світська влада неминуче потрібна. Така взаємна противага вела як не треба краще до діла. Інакше світська влада й не могла чинити: коли б вона піддалась була духовній, допустила теократичний принцип, то вже б тоді сама вона не могла була йти прямою стежкою, не добувала б освячення для своїх задумів;

тоді самі по собі винтворилися б були такі права, котрі б її саму звязували. А доки духовна влада орудувала тою силою, яку в неї все могла відобрести світська, то, ради себе самої, вона мусіла йти поруч із світською і провадити її до тої мети, яку собі вибирала ця остання. Тим то в історії Великоросії доволі зустрічаємо прикладів, де церковні святителі потурають світським монархам і освячують їх учинки, цілком противні церковним канонам. Наприклад, митрополит Даниїл виправдав розвід Василя з Соломонією¹⁾ й замкнення безталанної великої княгині; а Іванові IV. духовенство не заборонило взяти четвертого шлюбу, хоч такою річчю церква запоконіку гидувала. З другого боку, бачимо приклади, як опозиція духовної влади проти державців не мала успіху. Митрополит Філіп²⁾ попла-

¹⁾ Митрополит *Даниїл* (1522—1547), учень Йосифа Волоцького [див. прим. стор. 69], взагалі в усьому потурав цареві Василеві; на розвід царя з Соломонією [цар хотів розвестися з нею через те, що вона не мала дітей] дав свою згоду, наперекір забороні патріярха й атонського монастиря. [Соломонію, з боярського роду Сабурових, живосилом пострижену в черниці й виряджено в монастир, а Даниїл дав шлюб князеві з іншою боярською донькою, Олеюю Глінскою.]

²⁾ Митрополит *Філіп* (1566—1568) був до своєго вибору на митрополита ігуменом соловецького монастиря і своєю працею зробив цей монастир культурним центром півночі Московщини. Ця його діяльність послужила основою Іванові IV. Грізному (1533—1584) та опричникам,

тився життям за те, що картав душогубство й богоизневагу того ж царя Івана Грізного; а цар Олексій Михайлович не завагався по-жертвувати своїм улюбленим патріярхом Ніконом¹⁾, коли сей оstaппій надто незалежним словом заступився за самостійність і новагу церковного керманича. Зате ж, коли обидві влади жили у згоді, коли світська не вимагала від духовної нічого такого, що було очевидчаки противнє церкві, й коли духовна не важилася стати поверх світської, тоді церква фактично орудувала всім життям — політичним і громадським, і влада була міцна, бо приймала освячення від церкви. Отак великоруська фільософія, снізна піти потребу громадської єдності, визнала, що на жертву її треба віддати особистість, що це умова всякої загаль-

---

ворогам митрополита, притокою до обвинувачення його в ріжних зловживаннях, наслідком чого його скинено з митрополита й закмиено в монастирі, де його задушив улюблепець Івана Грізного, Малюта Скуратов.

¹⁾ Патріярх Нікон (1619 — 1660) мав великий особистий вплив на царя Олексія Михайловича Романова [1645 до 1676], й той вплив використовував на те, щоб зміцнити становище церкви й увільнити її від царської залежності. Явна боротьба між царем і патріярхом, який мав багато ворогів між боярами, боротьба, що почалася 1658. р. — після того, як митрополит одмовився кинути клятву на двох людей, що зрадили царя в польському поході, — скінчилася норазкою останнього. За присудом собора, що зійшовся 1666. р. судити патріярха, Нікона заслано в монастир.

ної справи, її повірила народню волю на волю своїх підручників, oddаючи освячення успіху вищому виразові мудrosti, і таким шляхом прийшла у свій час до формули: «Богъ да царь во всемъ!», формули, що визначає остаточний тріумф панування загальностi («общинности») над особистiстю.

За того далекого вiд нас часу, який ми назвали дитинним вiком Великоросiї, в релiгiйностi Великорусiв визначається та риса, що стала вiдмiнною їх прiкметою, а потiм виступила як суперечiсть тому релiгiйному свiтоглядовi, який склався на Українi: ми маємо на увазi нахиленi до обрядiв, до формул, зосередженiя на зверхнiх формах. Таким побитом, на пiвцiчному сходi б'ють собi голову над тим: чи можна у свята вживати м'яса й молока? Це — «толкъ», що належить до тої безлiчi сект (раскол), що й за нашого часу iснують, стоячи за саму лишень наверхню сторону.

На Українi стрiчаємо в давнину два не досить нам вiдомих одхили вiд православiя, але не в такому дусi. Це була наука Андрiяна і Дмитра: вона зачiпала сутнi канони церкви, її мiркування її належать до сфери ересiв, себто, таких неправдивих мiркувань, що, в усякому разi, виникали з роботи розуму над духовnими питаннями... На цьому полi

український народ і опісля не визначався суперечками про нааверхність, суперечками, на які така багата північ. Відома річ, що цілими віками, і тепер, в Українців ні розколів, ні суперечок про обряди не було. На півночі, в Новгороді і в Пскові, що правда, обрядовий спір зацепив розумовий рух у духовних питаннях — там ішли міркування про «сугубе аллилуя», в Новгороді спорилися за те, як слід вимовляти: чи — *Господи помилуй!*, чи — *о, Господи помилуй!*, але на вряд, чи такі міркування справді займали в давнину людей на півночі; бо умови суперечки про «аллилуї», відомі нам із житія Євфросина, ще досить сумнівні, й чимало людей уважає, що цей твір — він дійшов до нас не в тогочасних списках, — коли не написаний, так перероблений тими розкольниками, що силкувалися надати як-найбільшу вагу цьому питанню; а воно, це питання, було, як відаємо, одне з тих головних питань, що спопукали старообрядців одчахнутися від загальної церкви в Росії. До того ж у самій повісті про Євфросина розповідається, що Псков тримався *«трегубої аллилуї»*, а не *«сугубої аллилуї»*.

Більш поширений і значніший був на півночі другий єретичний рух, що вперше з'явився в науці, рух т.зв. стрігольників: цілий вік тлів він у головах людей і розрісся

опісля в мішанину ріжних «толків», зведеніх докупи Йосифом Волоцьким¹⁾, у його «Просвітителю», коло єреси з нахилами до жидівства. Цей рух, чисто новгородського характеру, пішовши потім скрізь по Росії, довго і в ріжних формах повставав як опозиція проти авторитетів думок. Однаке ж цей реформаційний рух не здобув великого впливу на Новгородщині і Псковщині; він показує тільки, що український народ, одхиляючись від церкви, йшов не тою стежкою, якою йшли Великоруси. На Україні, після коротеньких появ у XI. і XII. ст., не зустрічаємо спроб опозиції проти авторитету церковної науки, і тільки в XVI. ст. почало було кружати аріянство, коли Симеон Будний розповсюдив був свій катехиз українською мовою²⁾, котрий, як запевняють уніяти, деякі священики, через свою темноту, ще похвалили, не вбачаючи в нім єреси. Але в масі це явище не мало успіху.

¹⁾ Йосиф Волоцький, ігумен волоколамського монастиря (+ 1515), був основником того напрямку московської церкви, що ототожнював церкву й державу, домагаючись підпорядковання церковної влади — царській. Його учні так і звалися «Йосифляни».

²⁾ Власне, це була мова, зближена більш до білоруської, ніж українська. С. Будний був сам родом Мазур або Литовець, переявлав ідеями реформації, був кальвіністом, потім соціялініоном [аріянцем], переклав на польську мову біблію. Його катехиз вийшов 1562. р.

Єдиним одхилом од православія, таким, що сяк-так потяг за собою народ, — була унія з римсько-католицькою церквою¹), але ж відємо, що унію запроваджувано інтригами й насилою за допомогою златинщепої шляхти; в народі вона викликала проти себе вперту і кріаву опозицію. Білорусини, як плем'я більш сумирне й піддатливе, сильніше підлягли гнетові обставині і більш показали нахилу перейти на унію, коли не з доброї волі, так хоч не змагаючися проти неї, коли вже змагатися не можна було інакше, як енергічною боротьбою. Не те було на Україні. Тут народ, почувши насилу над сумлінням, піднявся вселенем на оборону своєї старосвіччини і свободи переконань; і останніми часами, перейшовши навіть на унію, зрікся й з більшою охотою, ніж Білоруси. Отак український народ, не даючи духовенству права безумовно освячувати факти, насправжки лишився вірним до своєї церкви більш, ніж Великоруси: він усе обхоплював більш духа її, ніж форму.. За нашого часу неможлива річ, щоб на Україні вийшов який розкол за яку форму або обряд: на це згодиться кожен,

¹) Треба пам'ятувати, що ця річ писана в 1861. р., коли ще й чутки не було про штунду. До того ж, штунду викликали не обряди, а народня темнота її біда. В основі штунди лежить економічне піддання. О. Кониський.

хто хоч трохи знає український парод, хто придивився до його життя, прислухався до його корінних поглядів.

Ми бачили, як великоруська стихія, централізуючися у своїм дитинстві зпершу в Володимирі, а потім у молодечому віку в Москві, раз-у-раз виявляла прямування підгорнути під себе частини, а потім і знищити їх самостійність. Те ж саме відбилося і в релігійно-розумовій сфері. Витворилася нетерпимість до чужих вір, погорда до чужих народностей, гордовиті думки про себе. Всі чужинці, що провідували Московщину в XV., XVI. і XVII. століттях, ув один голос запевнюють, що Москалі з погордою ставляться до чужих вір і народностей; самі царі, що в тому напрямку стояли попереду маси, обмивали собі руки, приторкнувшись до рук чужоземних послів християнської віри. З Німців, що мали дозвіл жити в Москві, Москалі глузували; духовенство гостро виступало проти всяких заносин із ними; патріярх раз помилився, припяв Німців за Москалів і дав їм своє благословення; спізnavши свою помилку, він почав вимагати, щоб Німці носили якусь одзнаку, що виразніше відріжняла б їх од Москалів і не доводила його вдруге до такої помилки. Латинську й лютерську, вірменську й усяку іншу віру, аби вона хоч трохи чим ріжнилася від

православної, Москалі вважали за прокляту. Вони вважали себе за єдиний на ввесь світ вибраний щодо віри народ і через те не дуже легким духом дихали на одновірні народи — на Греків і Українців. Якщо тільки хоч трохи що було не схоже на їх народність — то в Москалів заслуговувало на погорду, вважалося за ересь, і на все несвоє вони дивились згори.

Виробити такий погляд неминуче помогло Великорусам поневолення їх Татарами: зневажувані довгі літа в ярмі в чужовірних і чужинців, вони, вибивши з ярма, визначалися пихою й нехтованням других: відома річ, що ніхто так не піпдючиться, як визволений раб. Оце ж то й потягло так цупко Великорусів до тої замани чуженіцею, що від часів Петра I. з'явилася піби то як реформа. Натурально — одна крайність викликує другу.

Нічого такого не було в українському народі. За давніх давен Київ, а згодом Володимир на Волині, був осередком селищ чужинців ріжних вір і племен. Українці запо-коявіку звички були чути довкола себе чужу мову й не цуратися людей із іншим обличчям і іншою вдачею. Вже в X. ст., а, може, ще раніше, Українці ходили у Грецію: хто промислував там, а хто служив у війську чужих

державців. Після приняття християнської віри перейшла на Україну молода християнська цивілізація й потягла за собою ще більше чужинців із ріжних кінців землі. Українці, принявши від Греків нову віру, не перейняли від них тої неприхильності до західної церкви, що водилася у Греції. Перші архипастирі на Україні, самі чужинці, силкувались пересадити ту неприхильність на українську ціліну, та не вельми пощастило їм у цьому; в уяві Українця католик не являвся йому ворогом. Особи княжого роду побіралися з дітьми володарів католицької віри; ймовірно, що і в народі діялося те ж саме. Чужинці — Греки, Вірмени, Жиди, Німці, Поляки, Угри, живучи по українських містах, добували собі вільний захист і жили в добром ладі з тубольцями; Поляки, зайшовши з Ізяславом у Київщину, любувалися веселим життям у чужій землі. Отож дух терпимості, брак національної піхай, перейшов і в характер козаччини й живе й досі в народі. В козацьке товариство вільно було вступати кожному; його не розпитували, хто він, звідкіля, якої віри й нації. Польща почала була нарікати, що козаки до свого товариства приймають ріжних волоцюг і разом із тим і еретиків, котрі тікають од переслідувань духовного суду, та на це козаки відповідали;

що в них зпокоївіку так уже заведено, що кожному добра воля пристати до них, і відійти собі від них. Ворожливі вчинки над католицькими святощами за часу козацького повстання викликала незменність до католицтва, а злість за насилу над сумлінням і за примус. Походи козаків на Турків і Кримців викликав не сліпий фанатизм до нєвіриних, а помста за папади, за полон україпських людей, та іще й те: на ті походи підбивала завзятість, жадоба здобичі, що неминуче розвивається в кожній воєвничій громаді, в якому б народі й де б вона не зорганизувалася. Пам'ять про часи крівавого ворогування з Поляками її досі ще не ізчезла в народі, але ворогування спеціально до римсько-католицької віри, безумовного ворогування до польської пародності, у українському народі немає. Українець із обережності кривди не забуває, але він не мстивцій. Ні католицький косјел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з Жидом, і з Татарином. Але ж нехай тільки він замітить, що чужовірний, або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніше, ніж у Москала. Видима річ: коли даєш волю другим.

і шануєш їх, то це натурально вимагати й собі такої ж волі й обопільної поваги.

В Новгороді ми помічаємо такий же самий дух терпимости. Чужовірні мали право безпечного життя й богослуження; ріжниці в відносинах до чужовірних христіян було так мало, що в Кирикових питаннях¹⁾ нагадується випадки, коли православні матері носили своїх дітей хрестити до латинського (варязького) священика, замісць до православного. Вибудування в Новгороді варязької церкви зродило в пізніших поколіннях духовенства лєг'єнду, в котрій оповідається, що деякі фанатики з духовенства баламутили православних тубольців, нацьковуючи їх на чужовірних, але це баламутство не мало жадного успіху. В Новгородській землі жило доволі чужинців-чогап, але їх не присвоювали переходити на християнську віру.. Новгородці так мляво розновсюджували віру, що в Водській землі²⁾ ще в XVI. ст. були погани: хри-

¹⁾ Кирик — новгородський письменник із XII. ст.; його «Вопрошанів Кюриково» — це питання щодо ріжничих обрядів і церковних постанов, питання, з якими він звертався до ріжників осіб, и. пр., до Нифонта, новгородського єпископа й ін.; після питань були й одповіди людей, яким ті питання ставлено.

²⁾ Водь — народ фінського коліпа, що його останки живуть і досі в петербурзькій губернії. Колись це було досить велике плем'я, займало землі від Фінського За-

стіяństво ширилося поміж Воддю повагом, за те ж мирним шляхом. За віротерпимість вельми ремствуvalи на Новгородців західні християни.. Коли Шведи й Німці заходилися силоміць повернути па правдиву віру чудські племена, Новгород уступався за ці останні й помогав їм проти Шведів і Ливонського Ордену.

Папи у своїх буллях дорікали Новгородові, що він, заступаючись за поган, ворогує з христіянством, і підбивали проти нього «хресний похід». Воюючи з Німцями або зі Шведами, Новгородці вважали їх за ворогів політичних, а не релігійних; ворогування набірало релігійного характеру тільки тоді, коли супротивники виявляли прямий замах на святощі православної віри. Те ж саме ми бачимо й на Україні. На нехристів Новгородці не дивилися з ненавистю; це видко з того, що Жиди придбали собі в Новгороді такий захист, що спромоглися навіть завести еретичну секту й навертали па неї тубольців. А тимчасом у Великоросію Жиди не сміли й показуватися. Коли, з одного боку, папи й західне духовенство дорікали Великому Новгородові, що він

ливу до Ільменського Озера і входило у склад Новгородської республіки [водська п'ятина, себто, одна з п'ятьох земель, що належали до Новгорода]; про Водь часто згадують новгородські літописи.

запомагає погані проти христіян, так, із другого боку, і православним сановникам не подобалася надмірна віротерпимість Новгородців, духовні сердилися за зносини з Латинянами, за придбання собі чужих звичаїв. Духовні бажали виплекати в народі думку, що всі неправославні погани: ради такої мети забороняли вони вживати харчів, привезених із закордону так довго, доки їх не посвячено в цекві.

*

Із цього короткого історичного огляду ріжниць, які виникли здалекої давнини поміж двома руськими народностями, можна бачити, що у вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруськім переважає загальність. На корінний погляд Українця, спільна згода звязує людей, а незгода розлучає; Великоруси прямували завести неминучість і нероздільність раз заведеного звязку, і саму причину такого заводу звернути на божу волю й тим то відгородити її від людської критики. В однакових стихіях громадського життя перші засвоювали собі духа його, останні дбали дати Йому тіло; в політичній сфері Українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, звязані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настілько, наскілько існу-

вання їх не шкодило незмінному праву особистої волі; Великоруси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом. Перше прямування вело до федерації, але не вдало довести її до кінця; друге повело до одновладдя й до міцної монархії: довело до першого, і збудувало другу. Перше кілька разів показало себе нездатним до одновладного державного життя. В давину воно панувало по руських землях, і коли настиг немицький час або загинути або змінитись, вого зійшло поневолі з видівні й мусіло поступитися верховодством другому. Великоруський елемент має в собі щось величепне, творче, має духа суцільнності, свідомість єдності, панування практичного розуму. Великорус уміє перебути тяжкі обставини, вибрati час, коли гаразд буде діяти й покористуватися ним, скількоїому треба. Цього не виявив наш український парід. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків або до вири стремлінь, котрі немов те колесо крутили народнім історичним життям. Отакими показало нам наше минуле дві руські народності.

У своїому прямуванню створити для ідеї, визначеної раз на віки, трівке, величезне, показне тіло, великоруський народ усе виявляв

і тепер виявляє нахил до матеріалізму й од-
стає від українського народу в духовому жит-
ті, в поезії, яка в останнього розвинулася
незмірно більше, живучіше й повніше. При-
слушайтесь до голосу пісень, придивіться до
образів, створених уявою одного і другого на-
роду, до словесних творів великоруського й
українського люду. Не скажу, що в велико-
руських народніх піснях нема поезії; в них
високопоетичною з'являється, власне, сила во-
лі, сфера діяльності, себто, власне те, чого
треба, щоб виконати завдання, яке намітив
собі великоруський народ ув історичній течії
політичного життя. Найкращі великоруські
пісні ті, де змальована душа в ту хвилину,
коли вона збирає свої сили, або коли тріумфує,
або журиться від яких- таких неуспіхів, що,
однакче, не ломлять нутрішньої могутності.
От через що всім Великорусам так подобають-
ся розбишацькі пісні: розбишака — герой, що
входить на боротьбу і з обставинами і з
громадським ладом. Його стихія — руїна,
але після руїни неминуче повинно відбуду-
ватись нове. Нове находить свій вислів уже
в набіранню розбишацьких ватаг, що виявля-
ють із себе щось наче громадське тіло. Тим
той не треба дивуватися, як ми в розбишаць-
ких піснях помічаємо ту ж саму стихію за-
гальности, те ж саме прямування збудувати

державне тіло, яке зустрічаємо в цілім історичнім життю великоруського народу.

Великоруси народ практичний, переважно матеріалістичний, до поезії гориться тільки тоді, коли виходить із сфери щоденного життя, над котрим працює, працює, не запалючись, не захоплюючись, а повагом, приміряючись більш до подroбниць, до частин, тим то й не женеться за образом, що є душою оповідизовання кожного діла,ожної річі. Тим то великоруська народня поезія так часто рветься до того, чого не обіймеш, до того, що виходить поза обрій природної можливості, й часто знову знижується до простої забавки, до розваги. Історична спомінка як-стій переміняється в епос, перетворюється в казку; зате в українських піснях вона тримається більш дійсности й часто не має потреби підносити цю дійсність до епосу на те, щоб ссяти промінням роскоші поезії. В великоруських піснях є туга, задума, але ж майже немає тої мрійливості, що так поетично причаровує в українських піснях, переносячи душу в світ уяви, нагріваючи серце неземним, нетутешнім теплом. Участь природи в великоруських піснях дрібна, в українських — незвичайно велика; українська поезія не розлучається з природою: природа оживляє її, поділяє з нею радощі й журбу людської душі; трави, дерева,

птаство, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг — усе дишє, думає, почував разом із людиною, все відгукується до неї чарівничим голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду. Душоюожної народньої поезії є звичайно — любов; та в великоруських піснях це почуття тільки де-не-де бере верх над матеріальністю; навпаки, в українських воно досягає як-найвищого одуховлення, чистоти, височіні спонук і грації образів. На що вже матеріальна сторона любови в жартівливих піснях, а її вона змальована з тою анакреонтичною¹⁾ грацією, що закриває собою тривіальність і саму похіть одуховлює, ублагороджує. Жінка в великоруських піснях рідко коли виростає до свого людського ідеалу; рідко коли краса її підноситься понад матерію; рідко коли почуття закохання може шанувати в жінці що іншого, крім тілесної краси; рідко коли пісня нагадує про високі прикмети її повагу жіночої душі. Українська жінка в поезії українського народа змальована такою духовно-прегарною, що її у самому своєму упадку виявляє поетично свою чисту натуру її соромиться свого пониження. В забавних піснях, у жартівли-

¹⁾ Анакреонт — родом із Попії — грецький лірик із VI. в. перед Хр.; писав м'ягенькі, мельодійні піспі, повні любови до життя, веселощів, любовного шалу.

вих різко зазначується супротивність української й великоруської натури. В українських таких піснях виробляється краса слова й вислову, досягає правдивої мистецькості; людська натура, відпочиваючи, не вдовольняється простою забавкою, а визнає потребу надати їй таку прегарну форму, форму, що б не тільки бавила, а ще й підносила душу; веселість бажає обгорнути її стихіями краси, освятити думкою. Навпаки, в великоруських піснях такої категорії визначається тільки прямування втомленої прозайчною працею натури — побавитися аби-чим на годинку, не воруваючи мізку, не займаючи серця, не рушаючи фантазії. Такі пісні в Великорусів існують не самі ради себе, а ради побічної декорації іншої, чисто матеріальної втіхи, її тому частенько доходять до цинізму.

І у громадському, і в сім'евому життю Великорусів більш чи менш видко брак того, що в українському житті становить поезію; і, навпаки, в останньому мало того, що становить душу, силу й повагу першого. Великорус мало любить природу; в селян дуже рідко здібаєш на городі квітки — на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба. Цього не досить. Великорус має якусь ненависть до ростин. Я знаю приклади, де господарі вирубували дорева біля своїх

домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду. По скарбових селах, коли влада почала спонукувати людей садити біля хат верби, незвичайно важко було примусити, щоб поливали дерева, доглядали їх, не давали нівечити. Коли в двацятих роках нашого віку уряд наказав обсаджувати деревами шляхи, ця річ здалася народові таким важким тягарем, що скарги й нарікання відбилися в народніх піснях, складених надзвичайно тривіально. В Великоросії багато садів, але це все майже садовина, їх розводять із крамарською метою; лісову деревину зустрінеш рідко де, бо з неї немає користі для матеріального життя. Рідко коли можна здібати Великоруса, що б спізнавав і відчував красу місцевості, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні і на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявсь у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства. Все оде майже все якесь чуже для Великоруса, він зав'яз у щоденних рахунках, у мілкій ковбані матеріальних потреб. Навіть люде освічені, скільки нам доводилося помітити, теж байдужі до краси природи; ту байдужість покривають вони деколи наслідуванням західної чужениці, а в ній, як це відомо, кому

з власного досвіду, кому від людей, «добрий тон» вимагає показувати любов до природи¹⁾.

Фантазія в Великорусів бідна, тим то в них незвичайно мало забобонів, хоч за те незвичайно багато пересудів, і тримаються вони їх уперто. В Українців навпаки: на перший погляд, здається, що вони народ із величезними забобонами, особливо, по західному краю України це вельми б'є в очі. (Мабуть, це того, що там дуже далеко від великоруського впливу.) Трохи чи не в кожному селі існують поетичні оповідання, як мерці приходять із того світа, приймаючи на себе як-найріжноманітніці постаті: ось померша мати приходить скупати свої дрібні діти, а он страшні упирі в о-півночі розпинаються на хрестах кладовищ і хижими голосами голосять: «м'яса хочу!» Вся Україна, така незвичайно багата на історичне життя, скрізь засіяна могилами; з ними злучені перекази про давнім-давні часи, і в цих переказах зпід ріжнобарвної намітки, витканої з проміння народніх вигадок, пробиваються сліди старосвіччини, не заведеної в писані літописи. Чари з своїми дивовижніми штучками, світ духів у як-найріжнородніших постатях і страховищах, од котрих волосся стає на голові й бере

¹⁾ див. стор. 108, пом. 1.

регіт аж до гікавки..., все те прибране в складні оповідання, у прегарні малюнки. Йиcoli сам народ мало йме віри в дійсність того, про що оповідає, але не покине того оповідання, доки в ньому не потухне почуття краси, або доки старе не розживеться на оновлення свого поетичного змісту новими формами.

Цілком не те в Великоросії: там, як ми сказали, самі тільки пересуди; Великорус вірить у чортів, у домовиків, у відьом, бо він із діда-прадіда перенявся вірою в них; вірить через те, що не сумнівається в дійсності їх, вірить таксамо, як би вірив ув існування електричності або повітряного тиску; вірить того, що йому треба віри на те, щоб якось вияснити незрозуміле, а не на те, щоби вдовольнити прямування, піднести з низини матеріяльного життя у сферувищої творчості. Взагалі фантастичних оповідань мало в Великорусів. Чорти й домовики в них великі матеріалісти; сфера позамогильного життя, духовний світ мало цікавить Великоруса, й майже нема в нього оповідань про те, як приходять душі померших людей; а хоч і надибаєш таке оповідання, так воно запозичене з книжок, нових і старих, і скомпоноване більш у церковному, ніж у народному характері. Зате Великорус, відповідно

до духа своєї нетерпимості, вчерті стоять за свої пересуди. Мені довелося раз бути свідком одного дуже характеристичного випадку: одного пана обвинувачували за безбожність і богозневагу через те, що він зневажливо висловився про віру в існування чортів.

Поміж письменними людьми, що починають що-тільки входити у книжкову сферу, можна помічати, до яких більше книжок беруться Великоруси, й на що власне в тих книжках вони звертають увагу. Як мені довелося запримітити, так це книжки або поважні, та тільки такі, що належать просто до професії читача, й то павіть тільки те з них, що може придатися до найближчого вжитку, або ж легкі, забавні речі, що служать до розваги на хвилину, при чому читач не дивиться на будову твору, не усвідомлює собі ідеї; поетів читають — на забавку [тоді вподобують собі більш те, що може злегенька полоскотати почуття своєю ріжноманітністю або незвичайністю ситуації], або на те, щоб люди бачили й тямili, що читач людина освічена й розуміє, що вважається за гарне. Можна часто зустрічати таких, що впиваються красою поезії, але насправжки, як гарненько доторкнутись їх душі, то й побачиш, що грас не правдиве чуття, а тільки афектація. А де афектація, там немає правдивого розуміння поезії. Ніде

правди діти: афектація серед освічених Великорусів — річ занадто звичайна; тим то, може, в Росії така симпатія до Французів, більша, ніж до інших народів; бо Французи виявили себе народом мало поетичним, у них і штука, й письменство, а потрохи й наука — ефектовані.

Коли в Великорусів і був дійсно великий, геніяльний, самобутній поет — то це Пушкін. У своїм цевмірущім, великім Евгенію Онєгіні він змалював одну лишень половину великоруської народності, так звану освічену панську громаду. Траплялися вдатні описувачі і народніх звичаїв і побуту, але були це не ті поети-творці, що промовляли б мовою всієї народної маси, сказали б те й так, за що гаряче склонилася б маса, як мимоволі повинен би сказати кожний із цієї маси, і сказати голосом поезії, а не прози. Але скажемо ще раз: не маємо й на думці відмовляти великоруському народові в поетичному елементі; навпаки, може бути, що цей елемент у них і глибший і вищий, ніж у Українців; він звернений не на сферу фантазії й почуття, а заліг у сфері волі й світлої думки. Великоруські пісні довго не подобаються; треба вчити їх, треба перенятись їх духом, щоб порозуміти ту дуже оригінальну поезію, що, може, через те й не зрозуміла з першого разу, що

чекає ще великих майстрів, котрим судилося, б прикрасити її мистецькими творами.

*

Ми вже визначили різьку ріжницю в релігійній сфері Великорусів і Українців, у тому, що в останніх не бувало розколів, і що в них не відпадали від церкви через обряди й формулі. Цікаво розібрати питання, звідкіля взявся у Великорусів цей оригінальний настрій, це прямування сперечатися за букву й надавати догматичну wagу тому, що становить часто або граматичне питання або обрядовість? Здається, це має своє джерело в тій матеріалістичній вдачі, котрою взагалі визначається в суті великоруська натура. Справді, розглядаючи великоруський народ у всіх його верствах, часто стрічаємо людей справжньої християнської моральності; релігійність їх звернена на практичне виконування християнського добра, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало. Ми стрічаємо облуднів, бузувірів, строгих виконавців назверхніх правил і обрядів, але теж без правдивої побожності, людей, переважно байдужих до релігійних справ, котрі зверхи потреби релігіїправляють за тим, що звикли вже до того, але не здають собі справи з того, чого й на що все це діється. Наочанку, між вищими, так званими освіченими, верствами трапляють-

ся маловірні або її зовсім без віри, але їх поробила ними не якабудь праця розуму її духовової боротьби, а замана: їм здається, що невіра є ознака просвіти. Дійсно побожні натури творять вийняток, і побожність, духовний світогляд у Великорусів — ознаки не пародності, не того, що народній натурі спільне, а ознака їх власної індивідуальної окремішості. В Українців бачимо цілком супротивну вдачу. Тут власне велика сила того, чого бракує в Великорусів; в них міцне почуття божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, таєне думання про божу волю над собою, сердечний порив у світ недовідомого, таємного, радісного. Обряди Українці виконують, формулишають, але не піддають їх під критику: їм і в думку не прийде — двічі, чи тричі треба співати «аллілуя», котрими пальцями хреститися; а коли б і виникло таке питання, то воно розвяжеться, коли священик вияснить, що так постановила церква. Як би виринула потреба переіначити що в назверхніх формах, чи в богослуженню, або перекласти св. письмо, Українці ніколи б тому не суперечили, їм і не прийшла б гадка підозрівати когонебудь, що він хоче перекрутити що у святощах. Вони тямлять, що релігійні обряди заводить церква, котру представляють

назверх церковні керманичі, її коли ті керманічі мусять завести що нове, не перенаночуючи самої суті, то мирили повинні пристати на це, не сперечаючись; бо коли та чи інша форма або обряд визначають ту ж саму суть; то сама форма не має такої ваги, щоб варт за неї сперечатися. Нам доводилося розмовляти з релігійними людьми одної і другої народності; Великорус силкується визначити свою набожність тим, що виливає потоки слів над роз'ясненнями назверхніх форм, букви, бере в цьому визначну участь; коли він строго православний, то його православіє поглягає переважно в назверхній стороні; Українець почне виливати своє релігійно-моральне почуття, маючи коли буде метикувати про богослужіння, про обряди, свята, а скаже у своїй побожності, який уплив зробило на нього богослужіння, врочистість обряду, високе значіння свята й т. д. Зате на Україні її між освіченими клясами захитати віру не так легко, як між Великорусами; невіра загніжджується в душу Українця тільки після довгої, глибокої боротьби; навпаки, ми здібали поміж великорусською молоддю людей, вихованых із дитинства, здається, у строгій побожності, у сповнюванні приписаних церквою правил; але вони часом за першою легенькою зачіпкою, або часто від кількох дотепних

висловів покидають прапор релігії, забувають про навчання в дитинстві й без боротьби, без ніяких переходів робляться крайніми невірами й матеріалістами. Український народ — глибоко релігійний народ у як-найширшому розумінні цього слова; чи так, чи інакше склалися його обставини, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із того поетичного настрою, яким одріжняється його духовний склад¹⁾.

*

У громадських розуміннях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них розуміння цілком супротивні. Прямування до тісного звязку частин, знівечення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сім'євого життя і знахтованням особистої волі ідею «мир». Це все відбилося в народному житті тим, що сім'ї в Великорусів не ділять, власність у них спільна, оселі й села платили в старовину чинш, там невинний одповідав

¹⁾ див. стор. 108, пом. 1.

за винного, працьовитий робив за ледачого. Як же це глибоко лежить у душі Великоруса, видно з того, що за нашого часу, з приводу владження хліборобської справи, Великоруси, одні, під упливом запізnenого московського слав'янофільства, другі, під упливом новомодного французького соціалізму, загукали скрізь про спільність. Для Українця нема нічого важчого й огідливішого, як отакий лад; українські сім'ї діляться і дробляться зараз, як тільки члени їх почують у собі свідомість потреби самостійного окремішнього життя. Опіку батьків над дорослими дітьми Українські уважає за нестерпний деспотизм. Престенсія старших братів або дядьків верховодити над молодчими братами або пебожами викликує між ними запеклу ворожнечу. Кревність і свояцтво мало сприяє в Українців згоді й обопільний любові; навпаки, вельми часто люде тихі, привітні, сумирні, згідливі, непримирно ворогують ізо своїми родичами. Сварки поміж родичами річ звичайна, і в нижчій, і вищій клясі. Навпаки, в Великорусів кревність примушує часто людину вибачати родичам, бути для них зичливішими, примушує до того навіть таку людину, що в неї зовсім немає такої вдачі супроти чужих. На Україні, щоб заховалася любов і згода поміж близькими родичами,

мусять воїни розійтися її яко-мога менше мати якогось спільногодобра. Взаємний обов'язок, заснований не з добровільної згоди, а неминучою долею, для Українця велике ярмо, зате в Великоруса такі обов'язки найбільш заспокоюють і втихомирюють спонуки його особистої волі. Великорус, ради покірливості обов'язкові, готов сам себе приневолити любити своїх близьких по крові, хоч би душа не лежала в нього до них, він усячину їм вибачає тільки за те, що воїни його кревні, чого не вчинив би він із переконання; він готовий для них на особисту жертву, визнаючи, що хоч родичі її не варті того, але ж вони «своя кров». Українець, навпаки, готовий, здається, перестати любити ближнього за те, що він його кревняк; родичеві він менше вибачає за його слабощі, аніж чужому, і взагалі між Українцями кревність швидче нівчить добру згоду, ніж ізміння її. Деякі Великоруси, придбавши собі маєтності на Україні, задумували часом запроваджувати в українській сім'ї великоруську міцність і нероздільність сім'ї¹⁾, та доводили тим до якнайогидливіших сцен: не тільки рідні брати були що-години готові битись, але траплялося, що сини витягали батьків за чуби з

¹⁾ Тут мова йде про маєтності з крепаками. *O. Кониський.*

хати¹⁾). Що більше принцип сім'євої влади її міцності кревного зв'язку закорінюється в життя, то більше з нього супротивного впливу на життя. Українець тоді тільки добрий син, шанує батька-матір, коли вони дають йому повну волю її на старости літ самі підлягають його волі; брат тоді добрий для брата, коли вони живуть ніби сусіди або товариші, не маючи нічого спільногого, неподіленого. Правило «коєжному своє» заховується в нас у сім'ях; не тільки дорослий не надягне несвоєї одежини, навіть у дітей у кожного своє; в великоруських селях часто дві сестри не тямлять, котрій із них належить кожущицка, а щодо відрубної власності між дітьми, то про це нема її мови.

Примусова спільність землі її одповідальність одного перед усіма (міром) здаються Українцеві як-найнестерпнішою неволею її несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про *мир*, одповідати за другого, не маючи до того жадної власної охоти, — до всього цього історія не привчила українського народу. В розумінню Українця — громада цілком не те, що в Великорусів мір. Громада це добровільне товариство людей;

¹⁾ див. стор. 110, пом. 1.

хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить із неї; так водилося й на Запорожжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів — виходив ізвідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людиною незалежною, самостійним господарем; обов'язки його супроти громади не йдуть даліше поза сферу тих відносин, які установляє звязок її членів ради спільної безпечності й добра кожного. Великорус розуміє, що мір — є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна ріжниця виходить тут із земельної спільноти. Коли член міра не може назвати своїм отої шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського міра — є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перенялася тим духом і значінням, що панують у Великорусів; коріння його лежало вже у глибині народного життя: виходило воно морально з того ж самого прямування до тісної злукі, до громадської й державної єдності, яка, як ми показали, є відмінною ознакою великоруської вдачі. Приватна земельна власність виводиться ось яким легальним шляхом із великоруської громадської фільософії: вся громада віддає свою долю в руки того, хто

заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог, і, значить, усі повинні йому коритися. Таким побитом, все належить йому безумовно, як божому намісникові; звідси погляд, що все — боже та царське. І перед царем, як перед Богом, усі рівні. А що Бог одного підносить, нагороджує, другого карає, принижає, то таксамо діє й цар, що на землі виконує божу волю. Це найліпше відбивається у приповідці: «Воля божья, судъ царевъ». Отим то парод, не нарікаючи, виносив на собі все, навіть і таке, що, здається, переходило край людського терпцю, як, наприклад, душогубства Івана Грізного. Цар чинив не по правді, лютував, але ж він був знаряддям божої волі. Супротивлятися цареві, хоч би неправедному, значить — супротивлятися самому Богу; це і гріх, і чекорися, бо Бог нашле ще й гіршого лиха. Маючи безумовну владу над громадою, цар є *государ*, себто, необмежений володар-власник усієї держави (государства). Слово «государ», визначало саме власника, котрий має право безумовно орудувати по своїй волі всім, що тільки є в його царстві, як своїми річами. Тому то давні Новгородці, виховані на інших розуміннях, і, відрубні від народності великоруської, так обурилися, коли Іван III. загадав стародавній титул *господин* пересмінити на

государ¹). Розуміння «господина» визначало людину, наділну владою й повагою; «господинів» могло бути багато, і владика був господини, і посадник²) — господин; а «государ» — був той, про владу котрого не можна було пічого її міркувати: він був єдиний так само, як єдиний власник речі; Іван III. добивався бути «государем» у Новгороді, себто, стати на місце Великого Новгорода, котрий до того часу був таким «государем», яким у Великорусів був цар або князь, що станув на місці громадської волі всієї нації. «Государ» як самовладник — творив умови громадського життя, робив усе її, між іншим, наділяв землями за службу собі. Таким чином, із першого розуміння виходить, що земля належала *мірові*, себто, всій суспільності; але коли це передано — особі «государя», то останній почав роздавати землі на користування по своїй вподобі тому, кого хотів вивищити її наділити. Ми кажемо на користування, бо власників у стислому значенню

¹) див. стор. 59, пом.

²) Посадником звався на давній Русі княжий намісник. У Новгороді посадники добилися з часом такої влади, що без них князь не мав права ні судити, ні вести війни. Уряд цей був виборний (вибирали без рецензії). Посадник скликав віче, вів переговори з сусідами, одне слово, як перевелися князі, він був начальником республіки.

цього слова не було. Те, що цар давав — він міг і відобрести в усікий час і наділити кому іншому, як це воно раз-у-раз і водилося. Як-тільки витворилися відносини робітників до такого посадача землі, то останній, натурально, набрав ваги уособленого міра, таксамо, як цар мав значення уособленої нації. Кріпак єдинав свою долю з шануванням пана: замість своєї власної волі, волею для нього стала панська воля, а там, де не було пана — його особисту волю проковтував мір. У панських кренаків — яка є земля, належить панові, а пан дає її обробляти людям, хліборобам, як і кому хоче; таксамо воно і в скарбових селян: земля віддана на користування мірові, а мір дає її поодиноким людям, як і кому хоче.

На Україні історичне життя йшло іншою стежкою, там не могло витворитись отаких поглядів про громаду (мір). Давні удільновічеві розуміння розвивалися далі й зустрілися з польськими; а в основах польських було чимало схожого зі староруськими розуміннями, й якщо польські розуміння перемінилися, то це від упліву західно-європейських поглядів. Споконвічного права особистої волі не проковтула перевага громадської могутності, й не виробилося розуміння спільної власності на землю. Польські ідеї

вікликали у староруських тільки той переворот, що воїни регулювали ці останні. Кожний хлібороб був самостійним власником свого добра; польський уплів тільки забезпечив його від самовільства народної волі, котра й перше визначалася самодіяльністю громади, як злукі вільних людей, і обгородила його володіння *de facto* правом. Таким чином, польський уплів підіс дуків і впливових, створив вищу клясу, а масу вбогого люду повернув у кріпацьку неволю. Тільки ж там польський магнат-власник не був виразником царської, а через неї й панської, волі; він володів по праву; кажучи по-просту, це право визначало силу, тріумф обставин і давнину роду. Так селянин не міг надати своєму панові жадного значіння священної волі, бо він не розумів абстрактного права, бо він і сам із цього користав, а якогось уособлення він не бачив, бо його пан — був людина вільна. Натурально, і кріпак бажав при першій змозі зробитися вільною людиною, а отже в Великоросії він не міг цього бажати, бо він тямив, що його пан також залежна людина, залежна від іншої вищої волі так, як він був залежний од пана.

Поміж Українцями вельми рідко траплялося, щоб кріпак був широко прихильний до свого пана, щоб його єднала з паном без-

корисна, немов сина до батька, любов; а між Великорусами це водиться частенько; в них трапляються зворушливі випадки сердешної прихильності кріпаків до панів. Кріпак, слуга, невільник іноді з цілої душі, з цілого серця прив'язаний до свого пана, навіть тоді, коли пан нехтує ту прив'язаність. Панське добро він береже немов своє власне, радіє, коли честилюбний пан здобуде собі честь-повагу. Нам доводилося бачити панських слуг, що їм повіряли орудувати якоюсь панською справою. Самі довіреники були природні дурисвіти, на користь свого пана бшукували кожного, але супроти свого пана були по-аристидівськи чесні і щиросердечні. Українці навпаки: вони виправдовують приповідку: вовка скілько не годуй, він у ліс дивиться. Коли кріпак-слуга не обдуриТЬ свого пана, то тільки через те, що він нікого не обдурює; коли ж він спокусився на дурисвітство, то насамперед обдуриТЬ свого пана. Великоруси зроду, що понабували собі на Україні мастки з кріпаками, дуже часто жалуються на Українців. Даремно старались вони доброю поведінкою і справедливістю прихилити до себе Українців-кріпаків; панські роботи раз-у-раз роблено знехотя, аби-як, і тим то між вищою клясою в нас поширилося переважання, що Українці — люде ледачі, не

мають ні щирості, ні прихильності, що острахом більш візьмеш у них, аніж ласкою, й через те добрі пани робилися суворими і звичайно старались оточувати свою парсону Великорусами, а з Українцями водилися наче з людьми чужого народу. Те саме і ще гірше для Українця — *мир* у великоруському значенню цього слова. Щодо закидів Українцям за ледачість, то ледачими воин робляться в умовах, чужих їм громадських основ кріп'яцького або мірського права: останнє для Українців, не скованих ланцюгами спільноти власності на землю, визначає звязок ріжних умов, що спиняють особисту волю людини орудувати собою і своїм добрим по-своєму, що наближають їх до мірського ладу. А так узагалі докір за ледачість річ несправедлива; можна навіть запримітити, що у своїй природі Українець любить працю більш, аніж Великорус, і він завсіди визначається цим тоді, коли тільки є воля для його праці.

*

Цілком інші відносини української народності до польської. Коли український народ стоїть далі від польського, ніж од великоруського щодо мови, так зате далеко більший він вдачею й основами народного характеру. Протилежності такої, яку ми запримі-

тили між Українцями й Великорусами, або хоча схожої на неї, немає між українською й польською народностями ні у внутрішній, ні в назверхній стороні життя; навпаки, коли б довелося вказати на головні ріжинці між Великорусами й Поляками, то ми мусіли б удруге сказати багато дечого з того, що вже сказано про Українців.

Але ж, не зважаючи на цю близькість, є безоднія, що розділяє ці два народи, та іще до того така безоднія, що чи і спроможемося ми коли збудувати почерез неї міст. Поляки й Українці це ніби дві близькі вітки, котрі розвилися цілком супротивно; одні зростали в собі й угрунтували основи панства, другі — мужніцтва, або, висловлюючись загально принятими словами: Поляки — народ глибоко аристократичний, Українці — глибоко демократичний. Але оці терміни не зовсім одповідають умовам нашої історії й нашого побиту: бо, як польська аристократія занадто демократична, так, навпаки, українська демократія аристократична. В Поляків — панство шукає зрівняння у своєму стані; на Україні з народу, рівного правами і станом, виходять спанілі особи, а маса, виділивши їх, прямує знòву проковтисти їх у собі. До пия польської аристократії піяким чином не прищепився феодальний устрій, шляхта не допу-

скала, щоб між ним в одних було більше прав, у других менше. Зі свого боку, український народ, складаючи свою суспільність на основах як-найповнішої рівності, не спромігся вдергати її і зміцнити так, щоб не появлялись особи й родини, що прямували стати родами з правом переваги і з владою над масою народу. Маса, своєю чергою, обурювалася на таких або іншою знехотовою, або явно супротивлюючись. Придивіться до історії Новгорода — на півночі¹⁾, а Гетьманщини — на півдні. Демократичний принцип народної рівності служить підкладкою, на котрій раз-у-раз із народу встають вищі верстви, а маса хвилюється і примушує їх осістися заново. В Новгороді кілька разів натовп черні, на розворушливий голос вічевого дзвона, руїнує її палить до-щенту Прусську вулицю — оде кубло-бояр; на Україні чорна або чернечиця рада кілька разів винищує значних кармазинників; та не знищується Прусська вулиця в Новгороді, не переводяться значні по обох боках Дніпра. І там, і тут ця боротьба валить громадську будівлю й кидає її на здобичу народності, що більш спокійна, що ясніше розуміє потребу міцної громади.

Дивно, як довго і скрізь народ зберігає

¹⁾ Автор заступає ту думку, що Новгородці близічі до Українців, аніж до Москів, див. стор. 18.

заповітні звичаї і вдачу своїх працурів: у Чорноморрі, на Запорозькій новоселиці, після зруйнування Січі витворилося те ж саме, що колись на Україні. Із куренів, що становили громади, виділялися люди її заводили собі на відшибі хутори. В українському селянському побуті діється майже те саме у своїй сфері: заможні сім'ї, піднімаючись понад масу, змагаються до переваги над нею, її за те вони масі ненависні. Але маса не тягнить того, щоб людина могла позбуватися само-діяльності, в неї нема такої засади, щоб маса проковтувала особистість. Кожний із маси ненавидить дуку, значного, не через те, що в голові нестить якусь утопію про рівність, а просто завидливо йому її досадно, чому її він не такий.

Доля українського народу склалася так, що люди, котрі вишиналися з маси, звичайно тратили її народність; перевертаючись — колись на Поляків, а тепер на Великорусів: українська народність раз-у-раз була, як інші інні зістається, добром народньої маси. Коли ж отих, що вип'ялися з маси, доля повертала їхов у сферу прадідівської народності, то вона знов повертала їх у масу її позбавляла їх придбаної переваги.

З польською народністю сталося навпаки: там ті, що вишиналися з маси, якщо вони

були Поляки, не робляться перевертнями, не йдуть назад, а вироблюють міцний стан. Історія звязала Українців із Поляками так, що велика частина польської шляхти є не що інше, як перевертні-Українці, а власне ті, що, через сприятливі для них обставини, виділялися з маси. З того то в відносинах цих двох народностей і виробився такий погляд, що польська народність — панська, а українська — хлопська, мужицька. Такий погляд існує її досі й виявляється в заходах Поляків щодо так званого зближення з Українцями. Поляки, що балакають про братерство й рівність, супроти Українців показують себе панаами. Під ріжними формами висловів вони кажуть до них: будьте Поляками, ми хочемо вас, хлопів, поробити панами. Й ті Поляки, в чесні й ліберальні наміри котрих ми віримо, кажуть у суті те ж саме: коли не йде мова про верховодство і пригнічення народу матеріальне, то безперечне й явне є їх бажання здушити і знищити Українців духовно, поробити їх Поляками, відобрести в них їхню мову, їх світогляд, усю їх народність, перевернувши її в польську — як усе оце так виразно проявляється в Галичині.

1861 (1872).

Від Редакції.

Переклад розвідки «Дві руські народності», яким ми користувалися в нашому виданні, належить Олександрові Кониському, що помістив його у згаданій на ст. 7. «Руській Історичній Бібліотеці» під криптонімом Θ. В. і присвятив його видавцеві «Іст. Бібл.», Олександрові Барвінському. Переклад цей загалом гарний, та на теперішні часи сильно застарілий і, крім того, неповний¹⁾, Кони-

¹⁾ и. пр., пропущений цілий уступ про походження Великоросів, стор. 52—55 [од слів «Ночаток цієї народності...» стор. 52 до слів: «В XII. ст. Володимир.. ст. 55] цей уступ переклав проф. Д. Дорошенко. Таксамо дальший уступ на стор. 55 від слів: «Ми добачаємо тут прямування...» перекладений теж проф. Дорошенком; у Кониського він виглядав так: «На якому ж корінню зросла ота величезна держава, якою став Володимир під впливом випадків, що настутили згодя, надаючи його ростові відповідній спосіб? Злучення частин в одне, пильнування під знаменем релігії й божого благословення позабрати чужі землі, опора на масу, покірливу силі, коли сила простягає до неї руки, щоб обороняти її, доки та маса її потрібна, інакінець — віддання народнього права

ський дещо тільки переповідає, дещо сам то доповняє, то додає¹⁾), тим то довелося його місцями виправляти, місцями ж перекладати зовсім наново, бо ж, при зрівнянні з московським оригіналом²⁾, виявилися дуже великі прогалини й недостачі перекладу. Редакцію перекладу пророблювано двічі; раз проводив її проф. Дмитро Дорошенко, зрівнюючи переклад із оригіналом, другий раз зробила те ж саме редакція «Загальної Бібліотеки». То ж, беручи по правді, це видання — то, властиво, нова перекладна праця. Але ми проте поклали на заголовному лі-

в руки своїх прихильників, оце все коріння, на якому розрісся Володимир, і яке тоді вибивалося ще молодими парістками. Татарське завоювання помогло ростові. Без його підпомоги східна руська натура, під впливом старих засновин особистої волі, що мали верх на других руських землях, витворила б щось інше. Завоювателі надали руським землям нову мету: злучення розділених руських країв.

Чи ці слова були в первісному тексті Костомарова, чи воин належать Кониському, нам тепер сказати це годі, не маючи під руками тексту «Основи».

¹⁾ пор., и. пр., в оригіналі: «Литовское владычество сплотило разрозненные части Ю. Р.» (у нас стор. 43) — в Кониського: «Лад было пристарів, руйнувався, але його відновило володіння Литви таксамо, як колись Литовська Русь, прибувши на Дніпрові береги, піддержала й відповіла підтоптані сили, поруйновані угнітом чужинців» (в вид. О. Барв. ст. 16) і т. д.

²⁾ Н. И. Костомаровъ: Собрание сочинений, Т. I, С.-Петербургъ, 1903 (изд. Литер. фонда).

сті перекладчиком Кониського, бо на цілій роботі так і спочиває його рука, цілий віп обвіянний його духом; крім того, в перекладі ті місця, що годилися з оригіналом, полішено в цілому так, як їх переклав був Кониський, замінюючи тільки застарілі слова та ті його неольгізми, що не прицілялися в нашій письменницькій мові — повіщими, загально вживаними висловами.

Порівнюючи переклад Кониського з оригіналом, ми наскочили в першому на декілька, навіть довших уступів¹⁾, яких у московському

¹⁾ На стор. 84. після уступа, що кінчачеться словами: ... «вимагає показувати любов до природи», йшли такі слова:

«Свою запозичену любов до природи Великорус звертає на такі річі, що видаються з сфери звичайних, оточуючих образів, і втішає свої очі штучно винесеними камеліями, магноліями, рододендронами, а про те йому й байдуже, що правдиве почуття, способне зловити й оглядати поезію природи, тут якраз не знайде природи. Таке чуття швидче відвернеться від оздоблених калік і повернеться до кленів, дубів, лип і беріз наших гаїв таї оглядини нештукований, хоч убогий, та не попсований, не покалічений світ божих сотворінь.»

Таксамо на стор. 91. після кінцевих слів: ... «Його духовий склад», юшов оцей великий уступ:

«Українська народня поезія релігійна й супротивна аналізі. В душі Українця живе віра в красу, а аналіза нівечить віру, дробить суцільність твої постати, яку душа любить і оглядає. Та й те сказати: істота краси не дастесь аналізувати через те, що ми не тямимо корінних причин узагалі. Можна аналізувати хибі той матеріял, у котрому визначається краса. Можна музичний стру-

тексті не було. Можна здогадуватись, що Кониський робив свій переклад із «Основи», або з якогось давнішого видання, яке Костомаров пізніше (1872. р.) переробив та повикидав із цього те, що йому здавалося непотрібним. У нашому виданні ті уступи теж по-

менят розібрati на частини й вислідити частини найдoкладніше: можна вислідити закони звуків, стежку передавання їх через повітря нашему чуттю, але не можна схопити й подати під дрібний розгляд причини враження, ще робить на нас сполука звуків. Бралися матеріялісти стежкою розгляду з'янин дійти до істоти враження, котре впливає в нашу душу від краси. Отже нічого не добули з того. Французи, як сказали вже, народ глибоко неноетичний, ще в минулому століттю оповістили теорію краси, збудовану на основах його істоти у простому приподобленні природі. Ся думка прийшлася до душі Великорусам: Й й за нашого часу говорили, й горорили широ ті люди, в яких стало широти говорити те, що вони справді почувають. Хто має в собі живу струну поезії, того нічим не можна запевнити, що у творах штуки нема духової творчої сили; не можна через те, що він сам почуває ту силу. Так само жадним доказом матеріялізму не можна запевнити, що не існують духові основи того, хто почував їх у собі й за тим не потребує жадних доказів, як, усе-одно, не потребуємо ми доказів на те, чи холод чи тепло довкола нас, бо про це говорить нам наше тіло.

З життям поезії в душі, з почуттям краси, із вдачею розуміти їй, міцно звязана свідомість моральності й добра. Матеріяліст розуміє в добрі користь. Коли він ізроду вже добрий, він свою добрість визначає тільки тим, що готовий робити другим те, що вважає за корисне. Найвище визначається його добрість тоді, коли він не змагається вчинити другому те, чого сам не визнає за

пропускани. Але за те ми помістили всі колишні додатки й пояснення перекладчика¹⁾, що були в виданні О. Барвінського; та тільки додали дописку *O. К—ий*. Ті пояснення, де це зазначено, належать проф. Дорошенкові, всі інші редакції «Заг. Бібліотеки».

корисне, але що другому здається за таке. Переважно добродійство Його виходить із такого сильогізму: коли я робитиму добро другим, то й мені Його робитимуть. Цілком інше в чоловіка, наділеного даром і звичкою почувати в собі живу душу, бачити її духовим поглядом у зверхніх постатах: він не аналізує добра, а оглядає Його в суцільності, і вся Його духовна натура переймається добром. Добро, ставши фактом у матеріальному побиті, може визначитися тим, що ми звемо користю; але той, хто діє добро, не думає про користь, а бачить перед очима добро саме в Його моральній досконалості. Хто діє добро ради користі, той неминуче спітає себе: чи буде яка користь із того, що я замірився зробити. Хто ж любить добро, не вважаючи на користь, той не міркує, а робить добро; бо так Йому каже почуття й розумне оглядання краси добра.»

¹⁾ крім, звичайно, оціє застарілої вже замітки, що була на стор. 94, замітки прб становище російських лібералів і російського уряду щодо розділу сім'ї: «На превелику дивовижу, великоруські ліберали від російського уряду, чи не тямлячи цього, чи що, дбають тепер про видання закона, котрий би забороняв скрізь по Росії розділ сім'їв, щоб сини виходили на одніїв. Одні кажуть, що це піднесе економічний добробут народа, а другі кажуть, що цей закон, крім того, матиме вагу задля обrusіння України; а ми скажемо, що цей закон внесе в україпську сім'ю, доволі вже здеморалізовану обrusінням, копечину деморалізацію! Він зробить українській сім'ї настояще пекло, він гірш чуми і холери зпівечить україпський народ.»

Подаючи окремим виданням розвідку Костомарова, ми почувавсямо себе до милого обов'язку скласти на цьому місці подяку колишньому редакторові «Руської Історичної Бібліотеки» п. ради. Ол. Барвінському за ласкавий дозвіл передрукувати «Дві руські народності» в нашій «Бібліотеці», п. Волод. Дорошенкові за технічну поміч, а п. проф. Дм. Дорошенкові за передмову її першу редакцію цієї розвідки батька нашої історії.

В. Верниволя.

93. М. Вовчок, Соц, Одарка, Чари, Ледація.
94—98. Лепкий Б., Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. М. Вовчок, Інститутка.
100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
104. Аверченко, Гуморески.
105. Барвінок Г., Русалка.
106—107. Лепкий Б., М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
108—1106. Кулаш П., Чорна Рада, повість.
111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, і правд. подія.
112—113. Бергсон А., Вступ до метафізики.
114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що очінився з немовою, жарт у 2 актах.
115—120. Барвінський Олександр, Спомини з моого життя, II.
121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
127—128. Шов В., Цезар і Клеопатра, драма.
129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й піші оповід.
130—134. Маковей О., Залісся, повість.
135—139. Кониський Ол., У гостях добре, дома лішче, повість.
141—142. Федъкович Ю., Довбуш, трагедія.
143—1446. Федъкович Ю., Оповідання.
145. Гринюк Лесь, Веселі вечери, новелі.
147. Федъкович Ю., Так вам треба, фарс.
148. Федъкович Ю., Як козам роги виправляють.
149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
152—153. Кариенка-Карий, Бурлака, драма.
154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
157. Федъкович Ю., Любá—згуба, повість.
158. Шпіцлер Артур, Ляйтнант Густль, повеля.
159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропащи, повість.
161. Кобилянська Ольга, Битва, парис.
162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, парис.
163. Кобилянська Ольга, Природа, новела.
164—165. Платон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцкевич.
166—167. Карпенко-Карий, Житейське море, комедія.
168—170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171. Маркс Карл, Наймана праця її капітал.
172—173. Мирний Панає, Лихі люде, повість.
174—176. Дорошенко Дм., П. Кулаш (Літ. хар. укр. письм. IV).
177—179. Містраль Фред., Спогади її оповідання.
180—182. Коцюбинський М., Fata Morgana.
183—184. Костомаров М., Дві руські народності.
185—187. Войко В. Марко Вовчок (Літ. хар. укр. писм. V).
188—189. Ромен Роллан, Вовки.

